

İTTİHAT VE TERAKKİ CEMİYETİNİN İKTİSADİ VE MALİ POLİTİKALARI (1908-1918)

Doç. Dr. Abdüllatif ŞENER

I. GİRİŞ

A. İttihat ve Terakki Cemiyetinin Kuruluş ve Gelişimi

Amacımız İttihat ve Terakki Cemiyetinin siyasi tarihini araştırmak değildir. Ancak iktidar yıllarında izledikleri iktisadi ve mali politikaların daha iyi anlaşılabilmesi için, bu kuruluşun ortaya çıktığı koşullar ve iktidar yılları hakkında kısa da olsa bilgi vermek gerekmektedir.

Geleneksel Osmanlı kurumlarını tekrar canlandırma girişimlerinin başarısızlıklarla sonuçlanmasından sonra, Osmanlı devlet adamları ve aydınları tarafından kabullenilen Batı gerçeği, uygulanan reformlar için teorik bir kaynak niteliği kazanmıştır. Devleti kurtarmak için Batı kurumları Osmanlı toplumuna aktarılmaya başlanmıştır.

Edinilen yeni Batı düşünce yöntemleriyle ülke sorunlarına çözümler aranmıştır. Bu arayış iki ayrı merkez etrafında kendini göstermiş, ancak ulaşılan sonuçlar farklı olmamıştır. Birinci merkez, içinde padişahın da bulunduğu ıslahat çabaları içerisindeki iktidardır. Tanzimat iktidarı bunun en tipik örneğidir. İdarenin başı bulunan padişah, kendi kıyafetini, oturduğu sarayı ve döşemesini değiştirirken; devlet idaresinde de Batılı anlamda yeni düzenlemeler yapılmıştır. Bürokratik yapıda, hukuk düzeninde ve eğitim kurumlarındaki değişiklikler bu gelişmenin ifadesidir⁽¹⁾. İkinci merkez ise, önceleri idarenin dışındadır, iktidar değildir. Zamanla iktidarı zorlayan bir muhalefet ve nihayet İttihat ve Terakki Cemiyetinde somutlaşarak iktidar olmuştur. Temel olarak birincinin izlediği çizginin dışında bir programı yoktur. Tanzimat iktidarı nasıl ülke sorunlarına Batı kurumlarını Osmanlı Devletine aktararak çözüm aramaya çalışmışsa; Tanzimat döneminin iktidar dışı merkezi de Meşrutiyetle iktidara geldiğinde aynı yolu izlemiştir. Şu farkla ki, birincisi iktidarına kimseyi ortak etmemek kaygısıyla mutlakiyete, ikincisi ise iktidar olabilmek için meşrutiyete sahip çıkmışlardır. Kısaca, toplumsal değişim kurumsal yapıda değişiklikleri ortaya çıkarmamış; devlet gücü kullanılarak kurum-

(1) Tanzimat sonrası daha belirgin bir görünüm kazanan bu eğilim, II. Abdülhamid döneminde (1876-1909) değişime uğramış değildir. Pek çok yeni eğitim kurumu bu dönemde kurulmuş, hatta II. Abdülhamid latin alfabesine geçişi bile düşünmüştür. Sultan Abdülhamit, *Siyasi Hatıratım*, Hareket Yayınları, İstanbul, 1974, s. 178.

sal değişiklikler yapılmış, devlet eliyle yapılan reformlar topluma kabul ettirilmeye çalışılmıştır.

İktidarı devirmeye yönelik gizli örgütler Osmanlı tarihinde XIX. yüzyıl öncesinde görülmez. Ancak İttihat ve Terakki Cemiyeti bunun ilk örneği değildir. Padişahı devirmeye yönelik ilk gizli cemiyetin 1859 yılında ortaya çıkarıldığı bilinir. "Halkı ve askeri saltanat-ı seniye aleyhine kaldırarak heyet-i devleti tağyir ile usul ve kavanini bozmak" amacındaki bu cemiyetin mensupları, kuleli kışlasında sorgulandıkları için olay "Kuleli Vak'ası" olarak anılır⁽²⁾.

Kuleli Vak'ası ile ortaya çıkarılan ilk gizli cemiyetten sonra, Avrupa'da tahsil görmüş genç kuşağın gizli Yeni Osmanlılar Cemiyetini kurduğu görülür. 1865'te İstanbul'da altı genç tarafından İttifak-ı Hamiyet adıyla kurulan gizli cemiyet, daha sonra Namık Kemal, Ziya ve Ali Suavi'lerin katılımıyla Yeni Osmanlılar adını alır. XIX. yüzyılda geleneksel yapılar karşı mücadele veren liberal-köktenci hareketler "genç = jeune" adıyla anıldığından Avrupa'da Namık Kemal'lerin kuşağına da "Jön Türkler" denilmişse de, Türkiye'de bu kavram daha çok II. Meşrutiyeti gerçekleştiren kuşak hakkında kullanılır.⁽³⁾ Türkiye'de "Jön Türkler" ifadesini Yeni Osmanlıları kapsayacak biçimde kullananlar bulunmaktaysa da, bu çalışmada dar anlamda ifade edilmiştir.

Yeni Osmanlılar ülkedeki mutlakiyet idaresine son verip, meşruti bir idareyi gerçekleştirmeyi amaçlamışlar; ancak II. Abdülhamid'in baskısı karşısında tutunamayıp dağılmışlardır. Bununla birlikte bu hareket kendisinden sonraki kuşakları etkilemiştir.

Yeni Osmanlılardan sonra önemli sayılmayacak birkaç girişimi bir yana bırakacak olursak, sonradan İttihat ve Terakki adını alacak cemiyetin Abdülhamid idaresine karşı muhalefet eden en etkin kuruluş olduğunu söyleyebiliriz. Bu kuruluş 1889 yılında Askeri Tıbbiye öğrencileri arasında İttihad-ı Osmani adıyla kurulmuş, daha sonra da diğer yüksekokullarda yayılmaya başlamıştır⁽⁴⁾. İlk kurucular arasında 1/1 kodlu üye İbrahim Temo⁽⁵⁾ ve İshak Sükûti başta olmak üzere Mehmed Reşid, Abdullah Cevdet, Hüseyinzade Ali gibi isimler yer almaktadır. İtalyan Carbonari Cemiyeti modelinden yararlanılarak hücreler şeklinde örgütlenen Cemiyet, gizli nizamnamesine uygun sıkı bir disiplin içerisinde yayılmış, en güçlü olduğu yer Selânik, merkez niteliği kazanmıştır.

- (2) Kuleli Vak'asının ayrıntıları hakkında bz. Enver Ziya Karal, **Osmanlı Tarihi**, VI. Cilt, TTK Yayınları, Ankara, 1988, s. 95-97; İsmail Hami Danişmend, **İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi**, Cilt: 4, Türkiye Yayınevi, İst., 1972, s. 188-190.
- (3) Sina Akşin, **100 Soruda Jön Türkler ve İttihat ve Terakki**, Gerçek Yayınevi, İstanbul, 1980, s. 15.
- (4) M. Şükrü Hanioglu, **Bir Siyasal Örgüt Olarak Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük (1889-1902)**, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985, s. 173-184.
- (5) İ. Temo'nun anıları Türkçe olarak basılmıştır. **İbrahim Temo'nun İttihat ve Terakki Anıları**, Arba Yayınları, İstanbul, 1987.

II. Meşrutiyet öncesi faaliyetleri çerçevesinde İttihat ve Terakki Cemiyeti 1902 ve 1907 yıllarında Paris'te iki kongre yapmıştır. Bu dönemde merkezîyet-ademî merkezîyet tartışmaları dikkati çekmektedir. Merkezîyetçiler, merkezî idarenin güçlendirilmesini, eyaletlerin başkent İstanbul'a bağlı olmasını ve tüm eyaletlerde aynı kanunların uygulanmasını isterlerken; ademî merkezîyetçiler, her eyalet için ihtiyacına göre ayrı kanunlar çıkarılmasını, kendi dilleriyle ve memurlarıyla yönetilmelerini daha doğru kabul ediyorlar ve Osmanlı Devletinin dağılmaktan anacak böylece kurulabileceğini söylüyorlardı. Bu görüş farklılıkları yüzünden ademî merkezîyetçi Prens Sabahaddin ve taraftarları Cemiyetten ayrılmışlar; II. Meşrutiyet sonrasında ademî merkezîyetçi görüş İttihatçıların karşısına Osmanlı Ahrar Fırkası, Hürriyet ve İtilaf Fırkası gibi muhalefet partileri olarak çıkmış ve bu konu uzun süre devam ederek, seçim tartışmalarına da yansımıştır⁽⁶⁾.

B. İttihat ve Terakkinin İktidar Yılları

1889 yılında kurulan Cemiyet, Rumeli'de özellikle mektepli subaylar arasında büyük bir güce ulaşmış; nihayet özellikle Rume- li'den kaynaklanan çeşitli baskılar sonucunda II. Abdülhamid Meşrutiyeti ilan etmek zorunda kalmıştır. Böylece 1908-18 arasındaki on yıllık dönemde söz sahibi en büyük güç İttihat ve Terakki olmuştur. Yine de Cemiyet ile hükümet arasındaki ilişki tekdüze olmayıp, kronolojik olarak özellikli durumlar ortaya çıkmıştır⁽⁷⁾.

- 24 Temmuz 1908'de Meşrutiyet ilân edilmiş, aynı yılın Kasım-Aralık ayında yapılan ilk genel seçimde İttihatçılar meclis çoğunluğunu elde etmişlerdir.
- 27 Nisan 1909'da Abdülhamid tahttan indirilinceye kadar, eski Osmanlı paşalarından sırasıyla Said Paşa, Kâmil Paşa ve Hüseyin Hilmi Paşa'lar hükümet kurdular. Bu hükümetlerde İttihatçı bakan yoktu. Ancak İttihatçılar, hükümetleri çoğunlukta oldukları meclis, basın ve psikolojik baskılarla yönlendirdiler.
- Abdülhamid'in tahttan indirilişinden 23.1.1913 tarihli "Babıali Baskını"na kadar İttihatçı olmayan sırayla H. Hilmi Paşa, Hakkı Paşa, Said Paşa, Gazi Muhtar Paşa ve Kâmil Paşa kabineleri kuruldu. Bu dönemde İttihatçı bakanlara rastlıyoruz. İlk İttihatçı bakan 1909 Haziranında Maliye

(6) Hatipzade Ayetullah, **Kime Rey Verelim İttihad ve Terakki Hürriyet ve İtilaf Hangisi İyi**, İstanbul, 1328, s. 13-15.

(7) Cemiyet ile hükümet arasındaki ilişkiler, aslında İttihat ve Terakki topluluğunun yapısındaki Cemiyet ve Fırka (parti) ayrımıyla birlikte değerlendirilmesi gereken bir konudur. Her ne kadar sonunda Cemiyet = Fırka formülüne varılmış ise de Cemiyet bu topluluğun alt yapısıydı. Fırka Cemiyetin patronluğu ve propagandası altında seçtirilmiş kişilerden oluşuyordu. Ayrıntıları için bkz. Tarık Zafer Tunaya, **Türkiye'de Siyasal Partiler**, Cilt: II, Hürriyet Vakıf Yayınları, 1989, s. 200-214.

Nazırı olan Mehmed Cavid Bey'dir. Daha sonra Talat Bey Dahiliye Nazırı oldu.

- 23.1.1913'te İttihatçılar Babıali Baskınıyla hükümet darbesi yaparak Kâmil Paşa'yı devirdiler. Sadrazamlığa yine İttihatçı olmayan Mahmud Şevket Paşa getirildi. Hükümette yalnız üç İttihacı vardı. Ancak hükümet darbesi, Cemiyetin gücünü daha da artırdı.
- 12 Haziran 1913'te Mahmud Şevket Paşa'nın öldürülmesiyle ilk İttihatçı sadrazam Said Halim Paşa, çoğunluğu İttihatçılardan oluşan bir hükümet kurdu. Böylece İttihat ve Terakki hem mecliste, hem de hükümette çoğunluk sağlamış oldu. 1917 Şubatında başlıca temsilcilerinden olduğu İslâmcılık siyasetinin sürmekte olan I. Dünya Savaşı koşullarında aldığı görünüm üzerine, Said Halim Paşa sadrazamlıktan istifa etti. Ancak yeni kurulan Talat Paşa kabinesi de İttihatçı unsurlardan oluştuğundan 1913-18 arası hükümetlerinde İttihatçılar çoğunluktadır.
- I. Dünya Savaşının Osmanlı Devleti aleyhine sonuçlanması üzerine, 8 Temmuz 1918'de Talat Paşa kabinesi istifa etti. Ülkeyi dünya savaşına sokup dağılmasına sebep olan Cemiyet de 5 Kasım 1918'de kendini feshetti.

Bu farklı görünümlerden dolayı, İttihat ve Terakki ile iktidar ilişkileri çeşitli yazarlarca farklı ayrımlara tabi tutulmuştur. Örneğin, 1908 yılında Meşrutiyetin ilânından 1913 yılında Said Halim Paşa'nın sadrazamlığına kadar süren dönem, Cemiyetin "denetleme iktidarı", 1913 yılında Said Halim Paşa'nın sadrazamlığından 1918 yılında Talat Paşa kabinesinin istifasına kadar süren dönem de "tam iktidar" dönemi sayılmıştır⁽⁸⁾. Veya 1908 Meşrutiyetin ilânından 1909'da Abdülhamid'in tahttan indirilmesine kadar geçen süre Cemiyetin hükümete iştirak etmeden isteklerini baskı yoluyla dikte ettirdiği, 1909-1912 arası resmi sorumluluklara iştirak ettiği ilk hakimiyet, 1913 Babıali Baskınından 1918'de Talat Paşa kabinesinin istifasına kadar süren dönem ise son hakimiyet dönemidir⁽⁹⁾. Dolayısıyla hükümetle ilişkilerin şekli ne olursa olsun, İttihat ve Terakki 1908-18 arasındaki on yıllık dönemde en etkin siyasi güç durumundadır. Bu nedenle iktisadi ve mali politikalarının araştırılmasında bu dönem esas alınacak ve uygulanan politikalarla bağlantısı nedeniyle zaman zaman Cemiyetin 1908 öncesi yılları da dikkate alınacaktır.

II. İTTİHAT VE TERAKKİ CEMİYETİNİN AMACI

Jön Türkler olayı, Osmanlı Devletinin emperyalist devletlerarası rekabet koşullarında varlığını korumaya çalıştığı bir dönemde

(8) Akşın, a.g.e., s. 81, 253.

(9) Danişmend, a.g.e., s. 364-365.

doğmuştur. Pek çoğu Batıyı görmüş, ulaştığı teknik gelişmeleri, kurumsal yapıyı ve sosyal yaşantıyı izlemiştir. Osmanlı Devletinin içinde bulunduğu duruma ise zaten yabancı değildirler. Böyle bir ortamda, ülke sorunlarına çözümler getirebilecek bir ekibin var olduğu sonucuna ulaşmak doğaldır.

Bu açıdan, gerek Yeni Osmanlılar gerece Jön Türkler ihtiyatla değerlendirilmelidir. Uzun süre Batı ülkelerinde kalanları bulunmakla birlikte, bu toplumun gelişimini iyi incelememişler, örneğin Avrupa'daki sınıf hareketlerini izlememişler, 1871 tarihli bir Paris Komünü onların ilgilerini çekmemiştir⁽¹⁰⁾. Bunun sonucu olarak Batı kurumlarını toplumsal gelişimin ana amilleri sanmışlar; Avrupa'da mevcut kurumlar Osmanlı Devletine aktarırsa güçlü, modern bir devletin doğacağına inanmışlardır. Bu genel değerlendirmeye karşılık, yine de bazı isimler dikkati çekmekle birlikte, geniş bir muhalefeti bünyesinde toplayan Cemiyetin, Meşrutiyet öncesi ittifak sağlanmış, ayrıntılı bir iktisadi programı ortaya konmamıştır diyebiliriz.

Ashında İttihatçılara göre, ülkedeki tüm sorunların nedeni Abdülhamid istibdadıydı. Meşrutiyet kurulursa derter sona erecekti. Ademi merkezîyetçi düşüncelerinden dolayı İttihat ve Terakki Cemiyetinden ayrılan Prens Sabahaddin, Cemiyete hitaben 1910 yılında yazdığı mektuplardan birinde "Meşrutiyetten evvel neşriyatımızın esası (bütün felâketlerimiz istibdattan, istibdat ise Sultan Hamid ve hükümetinde doğar. Şu halde Hükümet-i Hamidiyeyi devirir yerine Meşrutiyeti geçirirsek herşey düzelir, memleket kurtulur) kanaatine müsteniddi... Alkışlar devrinin kapanmasını müteakip endişeler, kederler, isyanlar, facialarla memlû bir devr-i cedid-i mechuliyet açıldı" diyordu⁽¹¹⁾.

İttihat ve Terakki Cemiyetinin Meşrutiyet öncesine ait beyanname ve nizamnamelerinde, Cemiyetin iktisadi ve mali politikalarıyla ilgili yeterli açıklık yoktur. 1902 ve 1907 Jön Türk Kongrelerinde de farklı bir amaç belirmemiştir. Devletin bütünlüğü ve bölünmezliği, içte güven ve barışın sağlanması, 1876 Kanun-ı Esasine bağlılık, uluslararası antlaşmalara sadakat, eğitimi yaygınlaştırmak, ahlâki güzelleştirmek, ülke servet ve ticaretini artırmak, Meşrutiyet öncesi metinlerde Cemiyetin amacı olarak vurgulanmaktadır.⁽¹²⁾ Sürekli tekrarlanan meşrutiyet, ne anlaşıldığı belirsiz bir güzel ahlâk, yöntemi belirsiz bir insanlığa hizmet anlayışı, vasıtaları bilinmeyen devletin bütünlüğü ve iç güvenliğinin korunması, Batılı dostları incitmek için sömürgeci

(10) Tefik Cavidar, **Osmanlıların Yarı-Sömürge Oluşu**, Ant Yayınları, İstanbul, 1970, s. 66; İdris Küçükömer, **Düzenin Yabancılaşması Batılılaşma**, Ant Yayınları, İstanbul, 1970, s. 77.

(11) (Prens) Sabahaddin, **İttihad ve Terakki Cemiyetine Açık Mektuplar - Mesleğimiz Hakkında Üçüncü ve Son bir İzah**, 1327, s. 18-22.

(12) Kongre ayrıntıları için bkz. Akşin, a.g.e., s. 23, 40, 64. Ayrıca İttihat ve Terakki Cemiyetine ait başta beyannameler ve nizamnameler olmak üzere çeşitli metinler hakkında bkz. Tunaya, a.g.e., Cilt: I, 1984, s. 39-127.

bağlantılar oluşturan uluslararası antlaşmalara sadakat ifadeleri, aslında iktisadi politikaların yönü hakkında belirgin bir ipucu vermiyordu.

Bu iktisadi politikası belirsiz programla iktidar oldular. Bilinmezlik Meşrutiyetin ilk yıllarında da netlik kazanamadı. Gizli nizamname esas tutularak hazırlanıp 1324 (1908) yılında yayınlanan "Osmanlı Terakki ve İttihat Teşkilâtı Dahiliye Nizamnamesi"nin ilk iki maddesi Cemiyetin amacını açıklamaktadır ki, 32 yıl önce yürürlükten kaldırılan 1876 Kanun-ı Esasisinin tekrar yürürlüğe konmasından ibarettir⁽¹³⁾.

Bu tablo karşısında İttihatçıların Meşrutiyeti getirmek ve Abdülhamid'i tahttan indirmekten başka ortak bir amaç taşımadıklarını söylemek yanlış olmaz. Meşrutiyet konusundaki bu ortak amaca rağmen, Kanun-ı Esasi konusunda bile görüş birliğine varılabildiği tartışmaya açıktır. İlk İttihatçı sadrazam olan Said Halim Paşa, Kanun-ı Esasiyi Osmanlı toplumunun karakterine uygun bulmamaktadır⁽¹⁴⁾. Kısacası İttihatçıların eyleme yönelik pragmatik kişilikleri⁽¹⁵⁾, ideolojik karakterlerinden önce geliyordu. İktidar yıllarında da önlerine gelen sorunları deneysel tecrübelerine göre çözümlene yolunu izlemişlerdir; böylece iktisat politikalarını karşılaştıkları koşullar şekillendirmiştir.

III. İTTİHAÇ VE TERAKKİ LIBERALİZMİ (1908-1914)

A. Liberalist Politikayı Oluşturan Etmenler

II. Meşrutiyetin ilânıyla idarede yeni bir dönem açılmıştı. Daha önce 10 ay 25 gün süren I. Meşrutiyeti bir tarafa bırakacak olursak, 600 yıl süren Osmanlı mutlakiyeti, yerini yeni bir idare biçimine bırakıyordu. İdari yapıdaki bu önemli değişikliğe rağmen, XIX. yüzyıl boyunca kapitalist ekonomilerin nüfuz alanı içerisine çekilerek, ekonomik ve mali bağımsızlığını önemli ölçüde kaybeden Osmanlı Devletinin bağımsız iktisadi politikalar uygulayabilmesi I. Dünya Savaşı öncesi koşullarında mümkün olamazdı. Nitekim Savaş yıllarına kadar da, iktisat politikalarında köklü bir değişiklik olmadı. Dünyaya açık Osmanlı pazarları, kapitalist ekonomilerin hammadde ve talep kaynağı, yatırım alanı olmaya devam etti. Daha önce oluşturulmuş bulunan yapı, kapitülasyonlara bağlı yabancı tüccarların ekonomik ayrıcalıkları, merkez bankası görevini sürdüren bir yabancı ortaklığı olan Osmanlı Bankası, dış borçlara bağlı siyasi baskılar ve Osmanlı maliyesi üzerindeki yabancı mali denetim aracı konumundaki Düyun-ı Umumiye İdaresinin etkileriyle varlığını Meşrutiyetin ilk yıllarında da

(13) Kâzım Karabekir, **İttihat ve Terakki Cemiyeti (1896-1909)**, İstanbul, 1982, s. 497.

(14) Said Halim Paşa, **Buhranlarımız**, Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul, (t.y.), s. 56.

(15) Feroz Ahmad, (Çev. Nuran Ülken), **İttihat ve Terakki (1908-1914)**, Sander Yayınları, İstanbul 1971, s. 242.

sürdürdü. Osmanlı ekonomisi üzerindeki siyasi sonuçlar doğurabilecek bu yabancı baskısı, Osmanlı devlet adamlarının Batı çıkarlarına aykırı bağımsız iktisat politikaları uygulayabilmelerini engelleyecek bir güç niteliğindedi. Bu dış etken aynı zamanda Osmanlı burjuvazisinin, çıkarlarını Avrupa'nın büyük devletlerinin çıkarlarıyla birleştiren gayrimüslim unsurlara dayanmasıyla da⁽¹⁶⁾ önemli bir iç destek sağlıyordu. Osmanlı kurumlarını Batı modellerine uygun olarak yeniden düzenlemek üzere getirilen yabancı uzmanlar, İttihat ve Terakki iktidarı süresince de bir hükümet politikası olarak varlığını devam ettirmiştir. Gümrüklerin düzenlenmesi İngiliz Crawford'a, posta idaresi Belçika'lı Sterpin'e, kanun tasarılarının hazırlanması Kont Ostrogot'a bırakılmış, bütçeye çeki-düzen verilmesi için Fransa'dan M. Laurent getirilmiştir. Ordu Alman istilasına uğramış; islah görevi Liman Von Sanders'e bırakılmış, Osmanlı ordusunda görevli Alman Askeri uzmanları I. Dünya Savaşında ordunun komuta heyetine dönüşmüştür⁽¹⁷⁾. Birkaç örneği verilen bu yabancı uzmanların, kendi ülke çıkarlarına karşı duyarsız kaldıklarını düşünmek de gerçekçi olamaz.

I. Dünya Savaşı öncesi, emperyalist devletlerarası rekabetin doruk noktasına ulaştığı bir ortamda, Batı Ülkeleri Osmanlı devlet politikalarını kendi çıkarları doğrultusunda yönlendirirken, diğer taraftan ellerinde tuttıkları mali ve ekonomik denetim vasıtalarını en küçük siyasi olayda kullanmaktan geri kalmamıştır. Osmanlı yönetimi ise ayakta durabilmek için, emperyalist devletlerden birine karşı diğerini denge unsuru olarak kullanmaktan ve bu denge politikasını yürütebilmek için siyasi olduğu kadar ekonomik tavizler vermekten başka çıkar yol bulamamıştır.

Anılan dış ve yapısal zorlamalar, zaten başlangıçta iktisadi politikası belirsiz olan İttihat ve Terakki Cemiyetinin liberalist eğilimlerinin belirleyecilerinden biri oldu. Ancak İttihat ve Terakki liberalizminin oluşumunda şüphesiz ki, Maliye Nazırı Cavid Bey'in rolü de önemlidir.

Selânikli bir tüccarın oğlu olan Cavid Bey (1875-1926), Cemiyetin liberalist iktisadi politikasını yönlendiren kişidir. 1909 Haziranında Hüseyin Hilmi Paşa kabinesinde Maliye Nazırı olarak ilk kez görev almış; İttihatçıların hükümete giren ilk önemli nazırı olmuştur. Hükümetten istifa edeceği I. Dünya Savaşına kadar da İttihatçıların değişmez Maliye Nazırı olarak kalmıştır.

Cavid Bey, iktisadi politikada klasik okulun koyu bir savunucusu olarak, Meşrutiyet döneminin ilk iktisadi organı olan "Ulum-ı İktisadiye ve İctimaiye Mecmuası'nda liberalizmi savunmuştur.

(16) Feroz Ahmad, (Çev. Fatmagül Berktaş), **İttihatçılıktan Kemalizme**, 2. Baskı, Kaynak Yayınları, İstanbul, 1986, s. 35.

(17) Lothar Rathmann, (Çev. Ragıp Zaraklı), **Alman Emperyalizminin Türkiye'ye Girişi**, Gözlem Yayınları, İstanbul, 1976, s. 14.

Ayrıca dört cilt halinde yayınlanan "İlm-i İktisat" isimli eserinde klasik okula bağlılığını göstermiştir. Diğer İttihatçılardan farklı olarak iktisadi düşünceleri belirgin ve kendi düşünceleri açısından meselelere hakimdir. Batı iktisadi düşüncesi olarak, yalnızca klasik ve tarihçi okullardan değil marksist iktisattan da haberdardır. İlm-i İktisat adlı kitabının son bölümünde "Mesail-i İktisadiyede Hayalperverlik" başlığıyla marksizmi eleştiri konusu yapmıştır⁽¹⁸⁾.

Dış ülkelerle ilişkileri geniş olan Cavid Bey, İngiliz ve Fransız mali çevrelerinin güvendiği bir kişiydi. Ayrıca Selânik iş çevrelerinin de Cemiyetteki temsilcisiydi. İzlediği politikada bu niteliklerine bağlı kaldığı anlaşılmaktadır.

Klasik okul doğrultusundaki düşüncelerini tüm yazılarında görmek mümkündür. Meclisde de düşüncelerinin mücadelesini vermiştir. Bir yandan ülkedeki sermaye birikiminin oluşturulması, diğer yandan da yabancı sermayenin girişini kolaylaştırmak gerektiği fikrindedir. Güçlü bir gümrük engeline rastlamayan yabancı malların ülke pazarlarını işgali, ona göre faydalı bir olaydır. Osmanlı ekonomisi dünya ekonomisinden tecrit edilmemeliydi. Cavid Bey uluslararası iş bölümünde Türkiye'nin payına tarım sektörü düştüğünü, sanayileşmenin ülkeyi yoksullaştıracağını savunuyordu. Kalkınmanın yabancı sermayesiz gerçekleşmeyeceğini Meşrutiyetin ilk yıllarından itibaren ileri sürerek, yabancı sermayeyi Osmanlı topraklarına çekecek özendirici tedbirlere başvurmak gerektiğini vurgulayan Cavid Bey'in fikirlerine aykırı olarak, I. Dünya Savaşı yıllarına kadar yabancı sermayeye karşı etkin bir muhalefet doğmamıştır⁽¹⁹⁾.

B. Siyasi Programlarda İktisadi Politika

1908'e gelinceye değin, çeşitli beyanname ve nizamnamelerden hiçbirinde Cemiyet, iktisat politikasını bir değerlendirme yapılabilecek ve hüküm verilebilecek ayrıntıda ortaya koymamıştır. Ancak Meşrutiyetin ilanından sonra siyasi bir parti olarak iktidara talip olduktan sonra, yapılan kongre kararlarında, seçim beyannamelerinde, siyasi programlarında veya benzeri metinlerde yeni sayılabilecek görüşlere rastlanabilmektedir.

İttihat ve Terakki Cemiyetinin ilk iktidar yıllarından itibaren milli iktisat politikası izlemiş olduğu kabul edilir. Veya en azından İttihatçıların iktisat politikalarına değinen yazarlar bir dönem ayrımına girmeksizin milli iktisat politikasından söz eder⁽²⁰⁾. Fakat Cemiyet ve Partiye ait yazılı belgelerin incelenmesi, I.

(18) Mustafa Pirili, "Mehmet Cavid Bey ve Mesail-i İktisadiyede Hayalperverlik", **Toplum ve Bilim**, Sayı 17, Bahar 1982, s. 140.

(19) Zafer Toprak, **Türkiye'de "Milli İktisat" (1908-1918)**, Yurt Yayınları, Ankara, 1982, s. 84, 108-110; Tunaya, a.g.e., Cilt: III, s. 331 - 335.

(20) Örneğin, Toprak, anılan eserinde (dipnot 19) zaman zaman savaş koşullarıyla milli iktisat arasındaki ilişkiyi vurgulamakla beraber, İttihatçıların iktisat politikalarında ve uygulamalarında bir dönem ayrımına girişmemiş ve eserin adından da anlaşıldığı gibi "Türkiye'de Milli İktisat (1908-1918)" olarak vermiştir. Ayrıca, Tunaya, a.g.e., Cilt: I, s. 35; F. Ahmad, **İttihatçılıktan ...**, s. 34-111.

Dünya Savaşı yıllarına gelinceye kadar milli iktisat politikasının değil, liberal bir iktisat politikasının varlığını ve hakimiyetini gösteriyor. Ancak I. Dünya Savaşıyla birlikte, izlenen iktisat politikalarında zorunlu bir değişiklik olmuştur. Savaş koşullarının oluşturduğu bu yapısal zorunluluk, İttihatçılar arasında milli iktisat düşüncelerinin yaygınlaşmasını ve hakimiyetini sağlamıştır.

1908 sonrası İttihatçılara ait yazılı belgelerde, iktisat politikalarına ait bazı ayrıntıları görebilmek mümkündür. Örneğin 1908 yılına ait Kongre Kararları ile Siyasi Program⁽²¹⁾ incelendiğinde "terakkiyet-i memleketin" sağlanması için, teşvik ve ödüllerle şahsi girişimleri canlandırmak, sanayi, ticaret ve tarımı geliştirmek, şirketleşmeyi sağlamak, ticaret ve sanayi mektepleri açmak, işçi ve işveren arasındaki hukuki ilişkileri düzenlemek, çiftçiyi topraklandırmak, aşar oranını azaltmak ve ileride "kadastro" usulüne geçmek gibi konular yer almakta, diğer belgelerde de daha farklı yaklaşımlar görülmemektedir.

Diğerlerinde olduğu gibi, gerek 1911⁽²²⁾ ve gerekse 1913⁽²³⁾ yıllarına ait kongre programlarında iktisatla ilgili ayrı bölümler bulunmasına rağmen, milli iktisat politikasını amaçlayan belirgin ifadeler bulmak mümkün değildir. Bu durum, İttihat ve Terakki liberalizmi olarak kabul ettiğimiz dönemde düzenlenen en son, yani 1913 yılı genel kongresine ait program incelendiğinde daha iyi anlaşılacaktır. Dört bölümden oluşan bu programın (17-32) arasındaki maddeleri "Kısm-ı İktisadi" başlığını taşımaktadır.

Program, aşarın arazi vergisine dönüştürülmesine, aşar ve ağnam resimlerinin oranının düşürülmesine yönelik vergi sisteminde bazı değişiklikler yapılması (m. 22, 23, 26), ticari mevzuat, şirketler ve kredi kurumlarının şartlara uydurulması (m. 18, 20, 30, 31), ziraatin teşviki (m. 17, 19, 25, 27, 28), Teşvik-i Sanayi Kanununun yürürlüğe konması (m. 29) gibi yenilik taşımayan maddelerden oluşuyor. Yabancıların temettü vergisi kapsamına alınması hakkındaki 24. madde dışında iktisadi bağımsızlığı sağlamaya yönelik hiçbir hüküm yoktur.

Gerek 1913 kongre programında, gerekse I. Dünya Savaşı öncesine ait diğer belgelerde vurgulanan iktisadi ve mali politikalar, XIX. yüzyıl boyunca Osmanlı devlet adamları ve aydınlarının sürekli üzerinde durdukları konuların yalnızca tekrarından ibaret, hiçbir yenilik taşımamaktadır. Osmanlı toplumunda şahsi girişimciliği geliştirme gerekliliği ötedenberi üzerinde durulan bir konu olmuştur. 1863 yılında Islah-ı Sanayi Komisyonunun kuruluşunda sonra da devlet, ülkede sanayi ve ticaretin geliştirilmesi

(21) Tunaya, a.g.e., Cilt: I, s. 63-67.

(22) Emrullah, *İzahname-Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyetinin Bin Üç Yüz Yirmi Yedi Senesi Dördüncü Kongresinde Tanzim Olunan Siyasi Programa Dair*, Kostantiniye, 1330, s. 88.

(23) *Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti Program ve İzahnamesidir*, İstanbul, 1329-1331, s. 7-10; ayrıca Tunaya, a.g.e., Cilt: I, s. 108-109.

için yeni bir takım politikaları yürürlüğe koymuş, düzenlenen sanayi sergilerine Osmanlı tebasının katılımı teşvik edilmiş, ticaret ve sanayi mektepleri açılmış, şirketleşme sağlanmaya çalışılmıştı (24). Aşarın arazi vergisine dönüştürülmesi düşünce ve tartışmalarıysa aşağı yukarı yarım yüzyıllık bir geçmişe sahiptir (25). Yine yabancıların temettü vergisi kapsamına alınabilmesi de, Osmanlı devlet adamlarını öteden beri meşgul eden, fakat yabancı devletlerin baskıları yüzünden bir türlü gerçekleştirilemeyen bir konudur(26). İttihatçıların başlangıçtaki köylüyü topraklandırma düşünceleriye, yerini büyük toprak sahiplerini güçlendirme politikalarına bırakmıştır(27).

Kapitülasyonların, dış borçlar ve Düyun-ı Umumiye baskı ve denetiminin, Osmanlı Devletini iktisaden dışa bağımlı hale getirdiği bir ortamda, İttihat ve Terakki Cemiyetine ait I. Dünya Savaşı öncesindeki belgeler, bu dönemde milli iktisat politikasının değil, liberal bir iktisat politikasının var olduğunu göstermektedir.

C. Uygulanan Liberal İktisat Politikası

1. Piyasa Ekonomisini Güçlendirme Çabaları

XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren üzerinde en çok durulan konulardan biri olarak, bizde girişimcilik mantığının gelişmediği vurgulanmış ve bu duygunun geliştirilmesi gereği sürekli tekrarlanmıştır. A. Mithat Efendi ve daha önceleri üzerinde durulan "lüzum-ı sa'y ü amel", yani Osmanlı tebasında ticarete karşı duyulan ilgisizlik konusu, Batı iktisat anlayışının gelişmesiyle birlikte sürekli olarak yakınılan bir husus olmuştur. Yabancı hegemonyasında ticaretin kârlılığını yitirmesine bağlı bu atalet, çoğu kez olumsuz bir terbiyenin ürünü sayılmış, iktisadi uyanışı girişimcilik duygularının güçlenmesine bağlanmıştır. Çalışmayı ve girişimciliği canlandırma çabaları İttihat ve Terakki iktidarınca da sürdürülmüş, bu duygunun güçlenmesi Cavid Bey'de kazanma zevkinin gelişmesine bağlanarak, girişimciliğe karşı ilginin artması gayr-i meşru yollarla da olsa taktir konusu olmuştur.

Yine aynı şekilde, Batıda oluşan kapitalizme özgü siyasi ve iktisadi kurumları, bu toplumları yücelten değerler olarak kabullenme geleneği İttihatçılarca devralındı. Farklı toplumsal ortamın ürünü olan bu kurumları Osmanlıya aktarmakla sorunları

- (24) Rifat Önsoy, "Tanzimat ve Sanayi", **Türkiye Günlüğü** Sayı 8, Kasım 1989, s. 42-48.
- (25) 1291 (1875/1876) yılı bütçesinde yer alan bu düşünce (**Devlet-i Aliyenin Doksan Bir Senesi Muvazene Defteridir**, Matbaa-i Amire, 1292, s.6), bazı Osmanlı yazarlarında da mevcuttur. Örnek olarak N. Kemal'e ait şu makale gösterilebilir: B.M., "Tezyid-i Varidata Dair Olan Mütalaatımızın Üçüncü Kısmıdır", **İbret**, 15 Zilkade 1289, No. 93, s. 1.
- (26) 1290 (1874/1875) yılı Osmanlı Devletinin bütçe layihasını imzalayan kişiler arasındaki bütçe komisyonunda görevli Fransız ve İngiliz uyruklu üyeler bile yabancıların temettü vergisi kapsamına alınmalarını onaylamışlardı: "Büdcemiz ile Uhud-ı Kadime", **Şark**, 20 Safer 1291, No. 110, s. 1.
- (27) F. Ahmad, **İttihatçılıktan...**, s. 81-111.

çözümleyeceklerini sandılar. Bunun bir uzantısı olarak serbest rekabet kuralları Osmanlı Devletinde yerleşmeye başlamış, piyasa mekanizmasının işlerliğini sağlayabilmek için geleneksel Osmanlı kurumları sürekli tasfiye edilmiştir. Önce sermaye birikimi ve pazar ekonomisinin canlandırılması için Osmanlı esnaf teşkilatları ve toprak sistemi çerçevesinde sermaye birikimini engelleyen yapı yıkılmıştır. Gelişmelerse Batı ülkelerinin Osmanlı toprakları üzerindeki emellerine de uygun ortamlar oluşturmuştur.

İktisadi liberalizmin önündeki engellerden biri, Osmanlı geleneksel düzeninde mülkiyete getirilen sınırlamalardır. Özellikle miri ve vakıf arazilerinin piyasa ekonomisi kuralları dışında mübadele konusu olamaması ve veraset açısından gösterdiği farklılık, Batı düşüncesinin gelişmesiyle birlikte değiştirilmeye çalışılmıştır. Tanzimat anlayışı, miri arazinin veraset kurallarını zamanla değiştirmiş, yabancı uyrukluların bile miri araziye tasarruf etmeleri mümkün kılınmıştır. Mülkiyet ilişkilerini güçlendirme çabaları Jön Türk iktidarında da sürmüştür; 1858 tarihli Arazi Kanununda yapılan 1912, 1913 ve 1915 tarihli değişikliklerle miri arazinin mülk araziye dönüştürülmesi sürecine devam edilmiştir.⁽²⁸⁾ Yapılan düzenlemelerle miri arazinin mirasçıları genişletilmiş, alım-satımı ve ipotek yasakları kaldırılmış, tüzel kişilerce de iktisabı mümkün hale gelmiştir. Ayrıca harap vakıf bina ve arsalarının satılarak ekonomiye kazandırılması sağlanmıştır.

Aynı doğrultudaki hükümleri Teşvik-i Sanayi Kanununda da görmek mümkündür. Kanuna uygun olarak kurulan fabrikalar gümrük ve vergi muafiyetleri dışında şu ayrıcalıklardan da yararlanacaktır⁽²⁹⁾: Fabrikanın kurulacağı yer boş miri arazi ise, bu arazi fabrika sahibine parasız devredilecek (m. 7/1), vakıf arazisi ise yapılacak takdire göre vakıf hukuku tamamen istifa olunacak (m. 7/2), fabrikayı ana yola bağlayacak ara yollar boş miri araziden geçiyorsa, arazi fabrika sahibine parasız verilecek (m. 13), fabrika için muharrik gücün getirilmesi için miri araziye direk dikilebilecektir (m. 14).

Ticaret ve sanayi alanındaki politikalarla uyumlu bir şekilde İttihatçıların, tarımsal alanda meta üretimine yönelik büyük tarım işletmelerini destekledikleri, ilk yıllardaki köylüyü topraklandırma düşüncelerinin sonradan bırakıldığı daha önce belirtilmişti.

2. 1908 İşçi Grevleri Karşısında Alınan Tavrı

Meşrutiyetin ilânıyla birlikte tüm toplumsal kesimler, iyiye doğru bir gelişme beklemişlerdi. 1908 grevleri bu beklentinin yansımaları biçiminde ortaya çıktı. Hiçbir sosyal güvenlik hakkına

(28) Halil Cin, *Osmanlı Toprak Düzeni ve Bu Düzenin Bozulması*, Kültür Bakanlığı Yayını, Ankara 1978, s. 457.

(29) A. Gündüz Ökçün, "Teşvik-i Sanayi Kanun-u Muvakkati 1913", *Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, C. XXX, Mart-Aralık 1975, s. 30-34.

sahip olmaksızın çok tehlikeli işlerde düşük ücretlerle, çoğu yabancı şirketlerde çalışan işçiler yeni umutlarla greve gittiler.

Rumeli demiryollarının Selânik hattındaki grev, bütün demiryollarındaki işçi grevlerinin ilkidir. Daha sonra yayılan grev dalgası Ereğli kömür havzasına, Anadolu-Bağdat demiryolu hattına, İstanbul tramvay şirketine, Adana'daki pamuk fabrikalarına kadar uzanmıştır⁽³⁰⁾. 1908 yılında 27 işyerinde grevler meydana gelmişti⁽³¹⁾.

Çok kötü şartlar altında çoğu yabancı şirketlerde meydana gelen grevler, o günkü Batı yanlısı basın ve İttihat ve Terakki çevrelerince yabancı sermaye için tehlikeli bulunuluyordu. Ve sonuçta İttihatçıların güdümündeki iktidar bu grevleri silâh zoruyla bastırılmıştır. Grevlerin bastırılmasından sonra da "Tatil-i Eşgal Kanunu" çıkarıldı. Kanunun 6'ncı maddesinde "Tarafeyen itilâf edemedikleri takdirde, müstahdemîn ve amele terk-i hizmette muhtar olup, fakat serbesti-i âmale mugayir herbir fiil ve hareket ikâi ve nümâyîş icrası kat'iyyen memnudur"⁽³²⁾ denilmekteydi. Çalışanların "terk-i hizmette muhtar" olmaları, işlerini münferiden bırakabilmeleri anlamına geliyordu. Yani işindeki çalışma şartlarını kendisi için uygun bulmayan işçi çalışmamakta serbest olacaktır. Ancak "serbesti-i a'male mugayir herbir fiil... memnu" idi. Yani toplu olarak çalışmayı bırakmak yasaklanıyordu. Nitekim daha sonraki yıllarda grevlere rastlanmayacaktı. Böylece yapılan yeni düzenleme yabancı sermayeyi rahatlatmış olurken, Meşrutiyetin ilk hayal kırıklığına uğrattığı zümre de işçiler oluyordu.

3. Dış Borçlar ve Düyun-ı Umumiye

Dış borçlar 1854'den beri Osmanlıların iktisadi bağımlılığını güçlendiren bir araç olmuştur. II. Meşrutiyete kadar düzenli olarak alınan dış borçlar, aynı akış içinde devam etmiştir⁽³³⁾. Dış borçların ülkeyi getirdiği nokta İttihatçılarınca anlaşılammış, aksine kendi idarelerinde borç bulmanın eskisine göre daha kolaylaştığı savunularak övünç nedeni kabul edilmiştir. Sonuçta bütçe gelirlerinin önemli bir bölümü, dış borçların faiz ve amortisman bedellerine ayrılır olmuştur⁽³⁴⁾.

Dış borçlar sorunu yüzünden ortaya çıkan Düyun-ı Umumiye İdaresi, İttihat ve Terakki iktidarında da etkinliğini sürdürmüştür.

- (30) H. Avni Şanda, **Yarı Müstemeleke Oluş Tarihi-1908 İşçi Hareketleri**, Gözlem Yayınları, İstanbul, (t.y.), s. 27-34.
- (31) Kemal Sülker, **100 Soruda Türkiye'de İşçi Hareketleri** Gerçek Yayınevi, İstanbul, 1976, s. 17.
- (32) A. Gündüz Ökçün, **Ta'til-i Eşgal Kanunu, 1909 Belgeler-Yorumlar**, A.Ü. SBF Yayını, Ankara, 1982, s. 14.
- (33) II. Meşrutiyet döneminde alınan dış borç tutarları hakkında bkz. İlhan Teke- li - Selim İlkin, **Para ve Kredi Sisteminin Oluşumunda Bir Aşama Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası**, T.C. Merkez Bankası Yayını, Ankara, 1981 s. 111-112.
- (34) Nihat S.Sayar, **Türkiye'de İmparatorluk Dönemi Mali Olayları**, İstanbul, 1977, s. 286; ayrıca büyük ölçüde dış borç ödemelerini gösteren Düyun-ı Umumiye İdaresi ödenegininin bütçe giderleri içerisindeki payı için bkz. TABLO II.

Bu idare 1911 yılında 8931 personelle, Maliye Nezaretinde çalışan toplam personel sayısını geçiyordu⁽³⁵⁾. Aynı şekilde Düyun-ı Umumiye İdaresince toplanan gelirler, meşrutiyetin ilk yıllarındaki bütçe gelirlerinin %23'ünü buluyordu⁽³⁶⁾.

4. Yabancı Banka Hakimiyeti

Galata bankerleriyle kurulan ilişkilerle başlayan olaylar Osmanlı maliyesini denetleyen bir yabancı bankalar hakimiyetini doğurmuştur. 1847'den itibaren devlet hazinesi çerçevesinde spekülatif hareketlerden pay almak için tek şubeli ve küçük bankaların kuruluşuyla başlayan bankacılık hareketi, 1881'den sonra Avrupa sermaye gruplarının hakimiyetinde büyük bankalarla devam etti⁽³⁷⁾. Yabancı banka hakimiyeti I. Dünya Savaşı yıllarına dek sürdü. II. Meşrutiyet sonrasında Savaş yılına kadar kurulan bankaların büyük çoğunluğu yabancı sermayeye aittir⁽³⁸⁾.

Osmanlı Bankasının durumu daha ilginçtir. Para emisyonunda tekel hakkına sahip olan Banka, iç ve dış borçların alınmasında ve ödenmesinde Osmanlı Devletinin tek resmi aracıdır. Hazine görevini de yerine getirmekte olan Osmanlı Bankası yabancı sermaye hakimiyetindedir. O günkü merkez bankası yetkilerine sahip bu yabancı mali denetim organı, saltanatın İttihat ve Terakki iktidarında da Savaş yıllarına kadar sürdürmüştür.

5. Yabancıların Dış Ticaret Ayrıcalıkları

Osmanlı Devletinde ticari faaliyette bulunan yabancılar, Kapitülasyonların bir sonucu olarak, Osmanlı tüccarlarının sahip olmadıkları ayrıcalıklara sahiptiler. Başta temettü vergisi olmak üzere, Osmanlı tüccarlarının ödediği bazı vergiler yabancıardan alınmamaktaydı. Başlangıçta Avrupa ticaretini doğuya çekmek amacı taşıyan kapitülasyonlar zamanla Osmanlılar aleyhine işlemeye başlamıştır. Osmanlı sanayisi ve ticareti üzerindeki yıkıcı etkisi tartışılmayacak açıklıktadır. Bu yüzden zaman zaman kaldırılmaya çalışılmış, fakat başarılı olunamamıştır. İttihat ve Terakki iktidarı da birkaç kez kapitülasyonları kaldırma girişiminde bulunmuş; ancak I. Dünya Savaşına dek bu yabancı ayrıcalıklar en katı biçimde devam etmiştir.

Ticari ayrıcalıklar dışında Osmanlı gümrük resimlerinin düşük oranları ve yerli sanayiye korumaktan uzak nitelikleri Savaş yıllarına kadar değişikliğe uğramamış; II. Meşrutiyet öncesine ait gümrük resmi oranları aynen devam etmiştir. Bu görünüm

(35) F. Ahmad, *İttihat ve Terakki (1909-1914)*, s. 119

(36) Donald C. Blaisdell, (Çev. Ali İhsan Dalgıç), *Osmanlı İmparatorluğunda Avrupa Mali Denetimi "DüyunuUmumiye"*, Doğu-Batı Yayınları, İstanbul, 1979, s. 140

(37) Tekeli - İlkin, a.g.e., s. 62-89.

(38) A. Gündüz Ökçün, "1909-1930 Yılları Arasında Anonim Şirket Olarak Kurulan Bankalar", *Türkiye İktisat Tarihi Semineri Metinler/Tartışmalar 8-10 Haziran 1973*, H.Ü. Yayını, Ankara, 1975, s. 414-415.

karşısında yabancı mallar ciddi bir gümrük engeli görmeksizin yerli endüstri aleyhine ülkeyi doldurmuş, hammaddeden oluşan ihracat ise dış ticaret açıklarını kapamaya yeterli gelmemiştir. II. Meşrutiyet öncesi 1895-1907 yılları arasında %25-40 oranı arasında değişen dış ticaret açıkları, Meşrutiyet sonrasında azalmamış, aksine 1914'e kadar sürekli artarak %48'e ulaşmıştır⁽³⁹⁾.

6. Yabancı Sermaye Yatırımları

Osmanlı İmparatorluğunda demiryolu yapımı, en önemli yabancı sermaye yatırımıdır. Batı kapitalizmine demiryolu yapımları, yatırım yapıldığı ülkelere sanayi malı ihraç ve o ülkeden hammadde ithal kanalı olarak hizmet etmiştir. Daha sonraları ise yalnız ticari bir kanal olarak kalmamış, emperyalist devletler arasındaki dünyayı paylaşma savaşında bir araç olmuştur. Bağdat demiryolu yapımında Alman ve İngiliz rekabeti bunun açık kanıtıdır.

Demiryolu yapımı karşılığında verilen kilometre güvenceleri, devlet gelirlerinin ipotek altına alınmasını ifade ediyordu. Çoğu kez kilometre güvenceleri bazı bölgelerin aşar gelirleri rehin alınmak suretiyle sağlanıyordu. Bazen rehnedilen gelirler kilometre güvencesini karşılamıyordu. Yapılan demiryolları bir yandan ulaştığı alanlara Batı mallarını götürüp, hammaddelerini alırken, bir yandan da devlet gelirlerini etkiliyordu. Yabancıların yaptıkları sermaye yatırımlarının büyük bir kısmı ise ray, yapı malzemesi, teknik personelin maaşları olarak tekrar yabancı ülkeye dönüyordu. İttihat ve Terakki liberalizmi döneminde, demiryolu yatırımları aynı ilişkiler içerisinde devam etmiştir.

Benzer ilişkiler deniz taşımacılığında da vardır. Deniz ulaşımında İstanbul'da 27 yabancı kumpanyaya karşılık yalnızca iki Türk kumpanyası varken, İttihat ve Terakki iktidarı İngiliz Firephil And Turner kumpanyasıyla yaptığı anlaşmayla "Muhsusa" gemicilik Şirketinin faaliyet ve mallarını 75 yıllık bir süre ile bu şirkete devretmişti. Ayrıca İngiliz şirketinin tüm malzeme ve makineleri gümrük vergisinden muaf olacak, şirket kendisine gerekli yapı malzemesini hazine ormanlarından sağlayabilecek, atölye ve iskelelerin yapımı için ihtiyaç duyduğu topraklar şirkete devlet topraklarından bedava verilecekti⁽⁴⁰⁾.

Demiryolu, liman, sulama ve karayolları projeleri ile telefon ve elektrik santralleri gibi daha birçok yatırımlar, Meşrutiyet sonrası yabancılara verilmiş, baştanberi yabancı sermaye özendirilmeye çalışılmıştır. Çıkarılan Teşvik-i Sanayi Kanunu yerli sanayiye özendirdiği gibi, yabancı yatırımları da özendiriyordu. Yabancıların belirli şartlarla kanunda yazılı teşviklerden Osmanlı

(39) Vedat Eldem, **Osmanlı İmparatorluğunun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1970, s. 186.

(40) A.D. Novıçev, (Çev. Nabi Dinçer), **Osmanlı İmparatorluğunun Yarı Sömürgeleşmesi**, Onur Yayınları, Ankara, 1979, s. 56-57.

tebaası ile aynı ölçüde yararlanabilecekleri öngörülmüştü (m.6). Bu madde ancak İttihat ve Terakki liberalizmi son bulduktan sonra 1915 yılında değiştirilebilmiştir⁽⁴¹⁾. Çünkü başta M. Cavid Bey olmak üzere İttihatçıların çoğunluğu zaten yabancı sermayeden yandı.

IV - HARP İKTİSADI VEYA MİLLİ İKTİSAT (1914-1918)

A. Milli İktisat Doktrini

Milli İktisat doktrini, fizyokratlar ile klasik iktisatçıların serbest mübadele tezine bir tepkidir. Eseri Türkçeye yapılan ilk iktisadi çevri olan klâsik iktisatçılardan J.B.Say, sınırların iktisadi yönden büyük sakınca olduğunu söylüyordu.

Fizyokratlar ve klasiklerin serbest mübadele tezine itiraz eden Alman Friedrich List (1789-1846), milli iktisat doktrinini ortaya attı. Bu doktrine göre;

Tüm ülkeler aynı gelişmişlik düzeyinde değildir. Aynı iktisat doktrini bütün ülkelere uygulanamaz. Henüz gelişmemiş bir ülke doğal olarak tarım ve sanayide daha ileri bir noktaya gelmek isteyecektir. Kuracağı sanayi gümrük duvarları gerisinde korunmazsa, gelişmiş sanayi ülkelerinin rekabetine dayanamaz. Ülkenin iktisadi gelişimi için himayecilik bir süre için zorunludur. Serbest rekabet fiyatları düşürmekle beraber; milli iktisat doktrininde fiyat sorunundan önce, ülkenin üretim gücünü geliştirmek amaçlanıyor.

Klasik iktisat nasıl bir batı düşüncesi olarak Osmanlı aydınları üzerinde etkide bulunmuşsa, aynı şekilde yine bir Batı düşüncesi olarak tarihçi okulun milli iktisat doktrini de etkili olmuştur. Meşrutiyet öncesi Ahmed Mithat Efendi ve Musa Akyığıt'te gördüğümüz milli iktisat düşüncesi, Savaş yıllarında Ziya Gökalp ve Tekin Alp'in yazılarında İttihat ve Terakkiye yön vermiştir.

B. Milli İktisat Politikasına Geçiş Nedenleri

1914 yılına gelindiğinde İttihatçılar neden milli iktisat politikasına yönelmiştir? İki neden üzerinde durulabilir:

(i) *Alman Etkisi*: Önceleri klasik iktisatçıların etkisinde olan İttihatçıların İngiliz taraftarı politikadan uzaklaşıp, Balkan Savaşlarından sonra Almanya yanında yer aldıklarını görüyoruz. Milli İktisat politikası uygulamış olan Alman iktisadını ve bu politanın kurucusu F. List'i daha iyi tanımaya başlamalarıyla İttihatçı milli iktisat politikasının şekillenmeye başladığı düşünülebilir.

Bunun ötesinde Osmanlı Devleti bünyesindeki Ermeni ve Rum burjuvazisinin Fransız ve İngiliz sermaye çevreleriyle olan sıkı ilişkisine karşı; gelişen Alman sermaye çevrelerinin Türk burjuvazisine yönelmiş oldukarı düşünülebilirse de, bunun verilerle

(41) Ökçün, "Teşvik-i Sanayi...", s. 30.

kanıtlanmaya ihtiyacı vardır. Ancak ondan sonra Almanlarla kurduğu işbirliğinin de etkisiyle güçlenen Türk burjuvasının iktidar politikasını etkileyebilecek noktaya gelmiş olabileceği üzerinde durulabilir. Fakat olaylar iyi değerlendirildiğinde yerli burjuvazinin hükümet politikasını değil, hükümet politikasının yerli burjuvaziye oluşturduğu görülür.

(ii) *I. Dünya Savaşı Şartlarının Zorlaması*: Savaş şartlarının oluşturduğu ortamın gerçek itici güç oluşu, İttihatçıların pragmatik kişilikleri de gözönünde bulundurulunca kolayca anlaşılır. Savaşın başlamasıyla birlikte Devlet, büyük bir savaş finansmanı sıkıntısına girmiştir. I. Dünya savaşı 400 milyon lira harcama yapmayı gerektirmiştir⁽⁴²⁾.

Savaş şartları Osmanlı Devletini borç alabileceği dış kaynaklardan mahrum bırakmış, savaş finansmanı emisyon, iç borçlanma ve müttefiklerin desteğiyle karşılanmaya çalışılmıştır. Savaşla birlikte ekili alanlarda da azalmalar meydana gelmiş; savaş öncesi toplam 75 milyon dönümü aşkın toprak işlenirken, savaşın ilk yılında 30 milyona, 1915/16 mevsiminde ise 25 milyon dönüme kadar düşme olmuştur⁽⁴³⁾. Koyun ve keçi gibi hayvan mevcudu ise ağnam resmi tahsilâtından izlendiği kadarıyla %41 civarında gerileme göstermiştir⁽⁴⁴⁾. Kötü beslenmenin et ve süt veriminde düşüşe sebep olacağı da açıktır.

Savaş öncesinde yapılan büyük stoklara rağmen, üretimdeki azalış ve ithalât imkânsızlıkları nedeniyle gıda maddeleri kıtlığı tüm şiddetiyle hissedilmiştir. Kıtlıkla birlikte korkunç bir enflasyon ortamına girilmiştir. Yapılan hayat pahalılığı endekslerine göre; 1914 Temmuzunu 100 kabul edilirse, 1916 yılı başı 175, aynı yılın sonunda 3990 seviyesini bulan perakende fiyatlar, 1917'de ortalama 829 ve 1918'de yine ortalama 1789 seviyesine ulaşmıştır⁽⁴⁵⁾.

Bu şartlar altında devletin üretim ve tüketimi düzenlemesinden başka çıkar yol olamazdı. Dış ticaret kendiliğinden durmuştu. Dolayısıyla 1914-18 yılları arasında izlenen milli iktisat politikası aslında kendisini zorla kabul ettiren bir harp iktisadı idi. Milli sanayilerini geliştirmek için Almanya'nın uyguladığı milli iktisat politikasıyla, İttihat ve Terakki iktidarının savaş yıllarında uyguladığı milli iktisat bu açıdan farklıdır. Bu arada savaş koşullarının, İttihatçılar arasındaki milli iktisat düşüncelerinin hakim bir görüş niteliğine ulaşmasını sağlayacak bir ortam hazırladığını kabul etmek gerekir.

(42) Vedat Eldem, "Cihan Harbinin ve İstiklal Savaşının Ekonomik Sorunları", *Türkiye İktisat Tarihi Semineri Metinler Tartışmalar*, 8-10 Haziran 1973, H.Ü. Yayını, Ankara 1975, s. 388.

(43) Toprak, a.g.e., s. 318.

(44) Eldem, a.g.m., s. 379.

(45) Eldem, a.g.m., s. 383.

C. Millî İktisat Uygulaması

1. Dış Borçlar ve Düyun-ı Umumiye Değişim

I. Dünya Savaşının başlamasıyla birlikte, savaş finansmanı tüm ülkeler için temel sorun haline almış ve normal koşullarda oluşabilecek devletlerarası iktisadi ilişkiler de sekteye uğramıştır. Bunun doğal bir sonucu olarak Osmanlı Devleti, dış borç alabileceği kaynaklardan mahrum kaldı.

Borç alabileceği kaynaklar kuruyan Osmanlı Devleti, hem finansman temini ve hem de mevcut kaynaklarını elinden çıkarmamak düşüncesiyle 2 Ağustos 1914 tarihinde Tecil-i Düyun Kanun-ı Muvakkatini çıkarmış; tüm borç ve teahhüt vadeleri bir ay süreyle ertelenmiştir⁽⁴⁶⁾. Düyun-ı Umumiye borçlarını da kapsayan bu moratoryum (borç ertelemesi) savaş sonuna kadar vadesi geldikçe yenilenmiş, böylece ele aldığımız dönemde borç taksitleri ve faiz ödemeleri yapılmamıştır.

Savaşla birlikte Düyun-ı Umumiye İdaresinin yapısında da değişiklikler oldu. Bu idarenin yönetiminde Osmanlı Devleti'nin savaşmakta olduğu İngiliz, Fransız ve İtalyan temsilcileri de bulunuyordu. Durum, savaş şartlarında olumsuz sonuçlar doğurabilirdi. Bu nedenle adı geçen ülke temsilcilerinden Osmanlı Devleti sınırları dışına çıkmaları istendi. Böylece savaş sonuna kadar Düyun-ı Umumiyenin yönetimi Türk, Alman ve Avusturya'lı delegelere kaldı. En kıdemli delege olan İttihatçı Hüseyin Cahid başkan oldu⁽⁴⁷⁾.

2. Yabancı Banka Hakimiyetinin Kırılışı

Osmanlı Devleti savaş finansmanını karşılamak için emisyonla başvurmak zorundaydı. Banknot çıkarma imtiyaz ve tekeli Osmanlı Bankasına aitti. Halbuki bu bankanın sermayesi dolayısıyla kontrolü Osmanlıların savaşmakta oldukları İngiliz ve Fransızların elindeydi. Banknot çıkarmayı reddeden Osmanlı Bankasının, banknot ihracı ve devlet bankacılığı yetkileri hükümet tarafından kaldırıldı. Ayrıca Banka'nın İstanbul'daki müdürleri Osmanlı tebaasından müdürlerle değiştirildi⁽⁴⁸⁾. Böylece Osmanlı Bankası'nın mali baskılarına son verildi.

Savaş yılları aynı zamanda millî bankacılık hareketinin canlandığı yıllar oldu. Özellikle 1917-18 yıllarında büyük atılımlar gerçekleştirildi. İlerde ele alacağımız Osmanlı İtibar-ı Millî Bankası bu açıdan büyük önem taşır.

(46) 20 Temmuz 1330 tarihli "Tecil-i Düyun Hakkında Kanun-ı Muvakat", **Düstur**, Terdib-i Sani, Cilt 6, s. 909.

(47) Blaisdell, a.g.e, s. 169.

(48) Tekeli-İlkin, a.g.e., s. 136

3. Yabancı Ayrıcalıklarının Kaldırılması ve Dış Ticaretin Yeniden Düzenlenişi

Kapitülasyonlar, savaş ortamından yararlanılarak 1 Ekim 1914 tarihinden geçerli olmak üzere tek taraflı olarak kaldırıldı. Bunun bir sonucu olarak yabancı gerçek ve tüzel kişiler Osmanlı mevzuatı kapsamına alındı⁽⁴⁹⁾.

Vergi hukuku karşısında yabancıların sahip olduğu imtiyazlara da son verildi. 8 Mart 1915 tarihli bir kanunla, Osmanlı uyrukluların tabi olduğu vergi ve resimlere yabancı uyrukluların da tabi olacağı ilkesi getirildi⁽⁵⁰⁾. Daha önce çıkarılan Teşvik-i Sanayi Kanununda yabancılara ait yatırımlar da teşvik tedbirlerinden yararlandırılıyordu. Yabancı yatırımları teşvik kapsamına alan 6'ncı madde 26 Mart 1915'de değiştirilerek, yabancılar teşvik dışı bırakıldı⁽⁵¹⁾.

Bunların ötesinde savaş nedeniyle, düşman ülkelere ait şirketlerin elinde bulunan birçok stratejik işletmeler, liman ve demiryolları millileştirildi. Gümrük mevzuatı da yeniden düzenlendi. İthalat kendiliğinden düşmüştü. İhracata da sınırlamalar getirmek gerekiyordu. Neticede ihracat devlet denetimi altına alındı.

Varlıklı Osmanlıların veya Osmanlı topraklarında yaşayan yabancıların paralarını yurt dışına çıkarma veya daha sağlam gördükleri paraya çevirme çabalarını önlemek için "Kambiyo Muameleleri Merkez Komisyonu" kurularak, komisyonca verilecek ruhsatname olmadıkça bankaların transfer yapmaları yasaklandı⁽⁵²⁾.

4. Millî Burjuvazi Oluşturma Çabaları

Savaş yılları dışı karşı iktisadî bağımsızlığı temine yönelik faaliyetlerle birlikte, içte de yerli bir burjuva sınıfı oluşturma çabalarına sahne olmuştur. Savaş ortamında büyük halk kitleleri kıtlık ve yoklukla mücadele ederlerken İttihat ve Terakki desteğindeki çoğu bürokrat kökenli bir kesim, yeni girişimci bir sınıf olarak ortaya çıktılar. Bu yeni sınıfın en büyük destekçisi İttihat ve Terakki iktidarıydı. Tüm piyasa mekanizmasını bu yeni sınıfı güçlendirmek için kullanan İttihatçılar, diğer taraftan aynı amaç için devlet hazinesini de seferber etmişlerdir.

Bu anlayışın en tipik ürünü 1917 yılında 4 milyon Osmanlı lirası sermaye ile İstanbul'da kurulan İtibar-ı Millî Bankası'dır. Bu bankanın kurucuları başta eski Maliye Nazırı Cavid Bey olmak

(49) 26 Ağustos 1330 tarihli "İmtiyazât'ı Ecnebiyenin İlgası Hakkında İrade-i Seniye", *Düstur*, Tertib-i Sani, Cilt 6, s. 1273.

(50) 24 Şubat 1330 tarihli "Memalik-i Osmaniyede Bulunan Ecnebiilerin Hukuk ve Vezaifi Hakkında Kanun-ı Muvakkat", *Düstur*, Tertib-i Sani, Cilt 7, s. 458-459.

(51) Ökçün, "Teşvik-i Sanayi...", s. 30.

(52) Toprak, a.g.e., s. 121-126.

üzere İttihatçı bürokratlardır. Hisse senetlerinin büyük bir kısmı hazinece satın alınmış; dolayısıyla devlet kesesinden finanse edilerek kurulmuştur. Kurulan Banka her türlü resim, vergi ve harçtan muaf tutulacak, kasa ve benzeri eşya ve gereçleri gümrüksüz ithal edebilecek, posta ve telgraf hizmetlerinden ücretsiz olarak yararlanacak, bankacılık dışında ticari faaliyetlerde bulunabilecek, ticaret ve sanayi alanlarındaki şirketlere katılabilecekti⁽⁵³⁾.

Burjuvazi oluşturabilme çabaları devlet desteğinde birçok şirketin doğumuna yol açtı. Savaş yıllarında İttihat ve Terakki Cemiyeti, esnaf cemiyetlerini örgütlemeye koyulmuş ve bu görevi İstanbul murahhası Kara Kemal'e vermiştir. Kara Kemal, partisinin dayanabileceği sınıfı güçlendirme çabalarıyla birlikte, parti ve esnaf cemiyetleri arasındaki ilişkiyi de güçlendirmiş, esnaf cemiyetlerinin başına İttihatçıları getirmiştir.

Savaş şartlarının yarattığı gıda maddeleri sıkıntısını gidermek için İttihat ve Terakki adına Kara Kemal'in denetleyeceği Heyet-i Mahsusa-i Ticariye kurulmuştu. İstanbul halkının ekmeğe, gaz, bulgur, zeytin, şeker, sabun gibi ihtiyaçlarını Heyet-i Mahsusa-i Ticariye karşılıyordu. Bu kuruluşun sermaye yardımları ve tekel faaliyetlerini devretmesiyle Kara Kemal üç "millî" şirket kurdu: Anadolu Milli Mahsulat Osmanlı Anonim Şirketi, Milli İthalat Kantariye Anonim Şirketi ve Milli Ekmekçi Anonim Şirketi. Sermayelerinin yarısına da Anadolu ve İstanbul esnafı ortak edilen bu şirketler 1916 yılında sırayla %159, %60 ve %33 net kâr sağlamışlardır⁽⁵⁴⁾.

Devlet ve parti desteğiyle kurulan daha pekçok şirket, zengin yaratma amacına hizmet etmiştir.

Türkleri iş hayatında daha etkili hale getirebilmek için Osmanlı uyruklu işçilerin nitelik kazanması yolunda girişimlerde bulunulmuştur. Büyük şirket ve işletmelerdeki defter kayıtlarının Türkçe tutulması zorunluluğuyla, iş tecrübesi ve hacmi daha büyük olan yabancı şirketler Türkleri istihdam etmek zorunda bırakılmıştır. Veya özellik gösteren bazı işyerlerinde çalışabilmek Osmanlı uyruklu olma şartına bağlanmıştır. Böylece yerli işgücü özellik arzeden işyerlerinde çalışarak nitelik kazanmış olacaktır. Ayrıca 1915'de açılan Şimendifer Memurları Mektebi gibi meslek okulları kurularak işgücüne nitelik kazandırılması da denenmiştir.

Sorun yalnızca kalifiye işgücü temini değildi. Çalışabilir erkek nüfusun cephelede oluşu, üretimde istihdam edilecek işgücü kaynaklarını da etkilemişti. Özellikle gıda maddelerine duyulan ihtiyacın karşılanabilmesi için 18 Eylül 1916'da Mükellefiyet-i Ziraîye Kanun-ı Muvakkati çıkarılarak, askere alınmamış tüm erkek ve kadınların askerlikten muaf tutularak tarımsal faaliyetlerde istihdamı hükümetin yetkisine bırakıldı⁽⁵⁵⁾.

(53) Toprak, a.g.e., s. 146-149.

(54) Toprak, a.g.e., s. 270-276.

(55) Eldem, a.g.m., s. 379.

Bu dönemde erkek işgücü yerine kadınların da istihdam edilmeye başlandığını görüyoruz. Erkek nüfusun cephelede bulunuşu bunun gerekçesini oluşturuyordu. Gerçekten kadın işgücünün ucuz oluşu sermayenin verimliliğini artırıyordu. Kadın işgücü istihdamını artırabilmek için hükümet de faaliyete girmiş; Enver Paşa'nın girişimiyle kurulan "Osmanlı Kadınlarını Çalıştırma Cemiyet-i İslâmiyesi" kadınları iş hayatına çekmek için teşvik etmiştir⁽⁵⁶⁾.

Erkek işçilerin yerine istihdam edilenler yalnızca kadın işçiler değildi. Tütün Rejisi'nde başlayan çocuk işgücü istihdamı, diğer alanlara da yayıldı. 1915'de erkek işçilere günde 10-13 kuruş, kadın işçilere 4-6 kuruş, çocuklara da 2-4 kuruş gündelik verildiği⁽⁵⁷⁾ düşünülecek olursa; daha düşük ücretli işçi istihdamı için işten çıkarmalara da rastlanması doğaldır.

Milli burjuvazi yaratmak için karaborsacılık da teşvik görmüştür. Dahiliye Nazırı Talat Paşa'nın başkanlığında kurulan Men-i İhtikâr Heyeti, mahalle bakkalı ve küçük esnafın peşine düşmüş, belirlemekte olan yeni sınıfın birikimini sürdürmesine engel olmamıştır. Üstelik karaborsa gelirleri vergileme dışı kalmıştır. Zira savaş yıllarında kazanılmış olağanüstü gelirleri vergilemeyi amaçlayan "Harp Kazançları Vergisi Kanunu" tasarısı İttihat ve Terakki iktidarınca kanunlaştırılmamıştır⁽⁵⁸⁾. Üstelik karaborsa adeta teşvik görmüş, Cemiyet ileri gelenleri karaborsacılığın öncülüğünü yapmış ve "harp zenginleri" oluşmuştur. Cavid Bey 1917 bütçesi hakkındaki konuşmasında bir kıtlık ortamı doğuran karaborsacıları övgüyle anıyor, "Ticaretin zevkini tatmak, onda devam etmek için en büyük saik, en büyük amildir... Teşebbüsat-ı iktisadiyeye karşı beslenen rağbetin temin eyleyeceği menfaat benim nazarımda o kadar büyüktür ki, o gayr-i meşruiyeti bile izale edebilir" diyordu⁽⁵⁹⁾.

Yerli sanayinin geliştirilmesi amacı, tüketiciyi yönlendirme çabalarıyla sürmüştür. I. Dünya Savaşından önce ve Balkan Savaşlarının patlak vermesinden kısa bir süre sonra Milli Meşrutiyet Fırkası kurucuları tarafından İstihlâk-ı Milli Cemiyeti kurulmuştu⁽⁶⁰⁾. Cemiyete göre yerlimalı vatandan bir parçadır, %5 pahalı da olsa yerli malı tercih edilmelidir. Benzer bir olay, Meşrutiyetin ilânından hemen sonra Avusturya'nın Bosna ve Hersek'i kendi topraklarına ilhak etmesi üzerine ceryan etmişti. İttihatçılar, halkın Avusturya mallarını satın alıp kullanmalarını yani boykot etmelerini istemişlerdir⁽⁶¹⁾.

(56) Akşin, a.g.e., s. 307; Toprak, a.g.e., s. 314-318.

(57) Şanda, a.g.e., s. 40

(58) Toprak, a.g.e., s. 294-303.

(59) Mehmet Zeki Pakalın, **Maliye Teşkilatı Tarihi (1442-1930)**, Cilt 4, M.B. Tetkik Kurulu Yayını, Ankara, 1978, s. 244.

(60) Akşin, a.g.e., s. 280.

(61) Erdal Yavuz, "1908 Boykotu" **ODTÜ Gelişme Dergisi**, 1978, Özel Sayı, s. 163-181.

Belli bir kesimin ürettiği malın tüketimini artırmak suretiyle sermaye birikimini sağlama düşüncesinin uzantısını Teşvik-i Sanayi Kanununda (m. 15) da görüyoruz. Buna göre hükümet alımlarında yerli sanayi mamullerine öncelik verilecektir⁽⁶²⁾.

V. İTTİHAT VE TERAKKİ İKTİDARINDA OSMANLI MALİYESİ

Tanzimat sonrası Batı etkisinde değişmeye başlayan Osmanlı bütçe anlayışı, II. Meşrutiyetle Cumhuriyet öncesine ait gelişim çizgisini tamamlamıştır. Devlete ait gelecek bir yıllık bir dönem için gelirlerin toplanmasına, giderlerin yapılmasına izin ve yetki veren bir metin olma özelliklerine kavuşturulmaya çalışılan Osmanlı bütçeleri, II. Meşrutiyet öncesinde çıkarılan iradeler ve nizamnamelerle belli ilke ve esaslara bağlanmıştır. Osmanlı bütçe anlayışındaki bu gelişim, 1325(1909/1910) mali yılından itibaren, hazırlanan bütçelerin halk temsilcilerinden oluşan meclislerce onaylanan bir metin haline dönüşmesiyle, yani "bütçe hakkı"nın da tamamlanmasıyla önemli bir aşamaya ulaşmıştır⁽⁶³⁾. Türk bütçe tarihi açısından İttihat ve Terakki iktidarının en önemli başarısı budur. Ancak Osmanlı maliyesi üzerindeki yabancı denetimi ve baskısı hatırlanırsa, bütçe hakkı konusundaki bu iyimserliği ihtiyatla karşılamak gerekir. Bu arada savaş yılları dahil İttihat ve Terakki iktidarı dönemi bütçelerinin çoğunun, 1863 yılından beri devam eden geleneğin bir uzantısı olarak, kitap halinde yayınlanarak kamuoyuna duyurulduğunu da belirtelim⁽⁶⁴⁾.

İlk yıllarda gelir ve gider tahminlerinde gerçekçi olmaya çalışıldığı anlaşılan bütçelerin, daha sonraki yıllarda, özellikle savaş yıllarında gerçek rakamları yansıttığı şüphelidir. Bununla birlikte yalnızca bütçe rakamlarına bakıldığında bile, Meşrutiyet yıllarında önemli finansman sorunlarıyla karşılaştığı anlaşılmaktadır. Meşrutiyet sonrası hazırlanan ilk bütçede bütçe açığının, normal bütçe gelirlerine oranı %21.77'dir. İlk yıllarda artış gösteren bu açık, bir ara azalma eğilimine girmişse de, savaş yıllarında tekrar artmaya başlamış ve İttihat ve Terakki ikti-

(62) Ökçün, "Teşvik-i Sanayi...", s. 35-36.

(63) Abdüllatif Şener, "Osmanlı Bütçeleri ve Türkiye'de Bütçe Halkının Ortaya Çıkışında Cumhuriyet Öncesi Gelişmeler" *Mülkiyeliler Birliği Dergisi*, XII. Cilt, Sayı 99, Eylül 1988, s. 70-74

(64) 1908-1918 yıllarına ait olup inceleyebileceğimiz yayınlanan bütçeler şunlardır:

Maliye Nezareti, **Devlet-i Osmaniye'nin 1325 Senesine Mahsus Bütçesidir**, Matbaa-i Amire, İstanbul, 1325.

-----, **Devlet-i Osmaniye'nin 1326 Senesine Mahsus Bütçesidir**, Matbaa-i Amire, İstanbul, 1326.

-----, **Devlet-i Osmaniye'nin 1327 Senesine Mahsus Bütçesidir**, Matbaa-i Amire, İstanbul, 1327.

-----, **Devlet-i Osmaniye 1328 Senesinde Meclis-i Umuminin İctimama Kadar Tatbik Edilecek Bütçedir**, Matbaa-i Amire, İstanbul, 1327.

-----, **Devlet-i Osmaniye'nin 1330 Senesine Mahsus Bütçesidir**, Matbaa-i Amire, İstanbul, 1330.

-----, **Devlet-i Osmaniye'nin 1331 Senesine Mahsus Bütçesidir**, Matbaa-i Amire, İstanbul, 1331.

-----, **Devlet-i Osmaniye'nin 1334 Senesi Maliyesine Mahsus Bütçesidir**, Matbaa-i Amire, İstanbul, 1334.

darınca hazırlanan son bütçede %52.77'ye ulaşmıştır⁽⁶⁵⁾. Yani giderlerin yarısından fazlası, normal kamu gelirleriyle finanse edilmez duruma gelmiştir. Bu tablonun olağanüstü bütçe rakamlarıyla birlikte değerlendirilmesi halinde ise, finansman açığının çok ileri boyutlara ulaşacağı açıktır. Böylece Osmanlı Düyun-ı Umumiye İdaresi gibi kurumlar vasıtasıyla yabancı devletlerin mali denetimi altında bulunan Osmanlı maliyesinin, İttihatçıların iktidar yıllarında nasıl zor bir durumda bulunduğu anlaşılmaktadır. I. Dünya Savaşı yıllarında yabancı mali denetim birimlerinin baskısından kurtulmak mümkün olmuşsa da, finansman sıkıntıları daha da fazlalaşmıştır.

Bütçe açıkları dışında, dış borç ödemelerinin sürekli artması da önemli sorunlardan biridir Savaş dönemine ait bütçeleri ihtiyatla karşılamak gerekeceğinden, daha önceki yıllara ait rakamları incelediğimizde, bütçe giderlerinin en büyük kalemini Düyun-ı Umumiye İdaresine ait ödeneklerin oluşturduğu görülür. 1325 (1909/1910) mali yılında toplam bütçe ödeneklerinin %27.15'i Düyun-ı Umumiyeye aitken, 1330 (1914/1915) mali yılında aynı oran %44.09'dur. Yani normal bütçe gelirlerinin yarıya yakın bir kısmı, dış borç ödemelerini de gösteren bu idareye ayrılmaktadır. Bütçe giderleri içerisinde Düyun-ı Umumiye dışında en büyük pay Emniyet, Harbiye, Tophane, Bahriye ve Jandarma giderleri olarak görülen iç ve dış güvenlik harcamalarına aittir. Diğer tüm harcamaların bütçe giderleri içerisindeki payı ise, aynı yıllar itibarıyla %33.1 ve %24.95 olarak kalmaktadır. Savaş öncesi yıllarda dış borçlarla ilgili ödemelerde kısıntıya gidilmediği, askeri harcamaların ise ertelenemeyeceği dikkate alınırca, zaten açık görülen bütçelerden diğer dairelere normal bütçe gelirlerinden aktarılacak fazla birşeyin bulunmadığı anlaşılır⁽⁶⁶⁾.

Aynı yıllar itibarıyla bütçe gelirleri incelendiğinde⁽⁶⁷⁾, dolaysız vergilerin toplam bütçe gelirleri içerisindeki payının %53.28 ve %42.48 olduğu, dolaylı vergilerin payınınca damga resmi ve harçlarla birlikte %22.37 ve %22.08 olduğu görülür. Dolaylı ve dolaysız vergiler birlikte bütçe gelirlerinin %75.65 ve %64.56'sını oluşturmaktadır. Görüldüğü gibi bütçe gelirlerinin büyük bir kısmı, vergi gelirlerinden sağlanmaktadır. Vergi gelirleri içerisinde ise en büyük paylar, aşar (%21.46 ve %20.33), gümrük resimleri (%15.73 ve %15.33) ve emlak vergilerine (9.71 ve %10.73) aittir. Daha sonra ise hayvanlar üzerinden alınan vergiler gelmektedir.

İzlenen vergi politikaları açısından bir değerlendirme yapılacak olursa, Tanzimat sonrası Osmanlı vergi sisteminin içersine girdiği değişimin herhangi bir istikamet değişikliğine uğramadan İttihat ve Terakki iktidarında da sürdüğü söylenebilir. Tanzimat yıllarında gündeme giren, aşarın arazi vergisine

(65) Bkz. Tablo I.

(66) Bkz. Tablo II.

(67) Bakz. Tablo III.

dönüşürülmesi ile yabancıların temettü vergisi kapsamına alınması konularından ilki, Cemiyete ait çeşitli siyasi programlarda değinilmekte birlikte gerçekleşme imkânı bulamamış, ikincisi ise ancak I. Dünya Savaşı koşullarında uygulanabilmiştir. Bunların dışında, Tanzimat döneminde başlayan eğilimin bir uzantısı olarak, kanuna dayanmadan geleneğe göre tahsil edilen çeşitli gelirlerin uygulamadan kaldırılması, aynı ve bedeni yükümlülüklerin nakdileşmesi, dahili gümrük resimlerinin tamamen tasfiye edilmesi, çeşitli bölgelerin vergi ayrıcalıklarına son verilmesi Meşrutiyet yıllarında da vergi politikasının yöneldiği alanlar olmuştur⁽⁶⁸⁾.

VI. SONUÇ

İttihat ve Terakki ile "milli iktisat" politikası sanki birbirinden ayrılmaz iki unsur gibi algılanır olmuştur 1908-1918 arasındaki on yıllık dönem Türkiye'de milli iktisat yılları kabul edilmektedir. Halbuki olaya daha iyi bakıldığında, bu on yıllık dönemi izlenen iktisat politikası açısından bir bütün olarak değil, ikiye ayrılarak incelemek gerekliliği ortaya çıkmaktadır. Bunun bir sonucu olarak da, milli iktisat ancak I. Dünya Savaşı koşullarının sürdüğü yıllar (1914-1918) için söz konusu edilebilecektir.

Genellikle İttihat ve Terakki iktidarının bütünüyle milli iktisat politikası uyguladığı düşünceleri, Cemiyet içinde Türkçülük akımına bağlı kişilerin yer almış olmasından kaynaklanmıştır. Ancak bu, Cemiyet içindeki tek siyasi akım değildir, Osmanlıcılık ve İslamcılık politikasından yana olanlar da vardır. İkinci bir nokta olarak, siyasi anlamda milliyetçi-Türkçü olmanın, iktisadi açıdan ortaya milli iktisat çıkarmaya yetmeyeceği yeterince düşünülmemiştir. Hatta aralarında milli iktisat düşüncelerine sahip olanların bulunması bile, bu düşüncenin Cemiyet içerisinde genel kabul gördüğü ortaya konulmadıkça, I. Dünya Savaşı öncesinde İttihatçılarca milli iktisat politikası izlendiğini göstermez.

Bunun da ötesinde, Avusturya'nın Bosna ve Hersek'i işgali üzerine İttihatçıların tüketicileri Avusturya mallarını boykota çağırmasını veya milli burjuvazi oluşturmaya yönelik bazı örnekleri vererek, milli iktisat politikasını Savaştan birkaç yıl öncesine çekmeye çalışmak da mümkün değildir. Çünkü milli iktisattan söz edebilmek için herşeyden önce, uluslararası ticarete serbest mübadeleye karşı tavır almak gerekmektedir. Sınırlar açıkken yalnızca Avusturya mallarını, üstelik iktisadi olmaktan çok siyasi bir tavırla tüketim aşamasında bojkot; veya geçmiş Tanzimat yıllarına, hatta daha da öncelere uzatılabilecek devletçilik veya milli burjuvazi oluşturma çabaları milli iktisat için yeterli değildir.

(68) Bu politikalar 65 nolu dipnotta verdiğimiz bütçelere ait Muvazene-i Maliye Kanunları incelendiğinde hemen görülmekte olduğundan, dipnot olarak tek tek verilmesine gerek görülmemiştir.

Olaya başka bir açıdan bakılırsa, İttihatçıların hükümette çoğunluğu 1913 yılında ele geçirdikleri ve bu yüzden amaçladıkları politikaları daha önce uygulayamadıkları söylenebilir. Ancak İttihatçılar 1908 sonrasında Mecliste çoğunluğu sağlamışlardır, basın ve kamuoyu da kendilerinden yanadır. Ayrıca uygulama güçlükleri sözkonusu edilse bile, Cemiyete ait siyasi programlarda milli iktisat politikasının yer alması gerekirdi.

Meşrutiyet yıllarından çok önceleri ele alınan bazı uygulamaların benzerlerinden hareketle, İttihat ve Terakki dönemi tamamıyla milli iktisat olarak değerlendirilemez. Böyle bir politikanın 1914 yılına kadar varlığını ispatlayabilmek için, dış borçlar, yabancı sermaye ve dış ticarete serbest mübadeleye karşı bir İttihatçı tavrın, klasik iktisat düşüncesine sonuna kadar bağlı kalan Maliye Nazırı Mehmed Cavid Bey'e rağmen bulunduğunu göstermek gerekir. Bu ise mümkün görünmemektedir.

YARARLANILAN KAYNAKLAR

- Abdülhamit, Sultan, **Siyasi Hatıratım**, Hareket Yayınları, İstanbul, 1974.
- Ahmad, Feroz, (Çev. Nuran Ülken), **İttihat ve Terakki (1908-1014)**, Sander Yayınları, İstanbul, 1971.
- , (Çev. Fatmagül Berktay), **İttihatçılıktan Kemalizme**, 2. Baskı, Kaynak Yayınları, İstanbul, 1986.
- Akşin, Sina, **100 Soruda Jön Türkler ve İttihat ve Terakki**, Gerçek Yayınevi, İstanbul, 1980.
- B.M., "Tezyid-i Varidata Dair Olan Mütalaatımızın Üçüncü Kısımındır", **İbret**, 15 Zilkade 1289, No. 93.
- Blaisdell, Donald C., (Çev. Ali İhsan Dalgıç), **Osmanlı İmparatarloğunda Avrupa Mali Denetimi "Düyunumimiye"**, Doğu-Batı Yayınları, İstanbul, 1979.
- "Büdcemiz ile Uhud-ı Kadime", **Şark**, 20 Safer 1291, No. 110.
- Cin, Halil **Osmanlı Toprak Düzeni ve Bu Düzenin Bozulması**, Kültür Bakanlığı Yayını, Ankara, 1978.
- Çavdar, Tevfik, **Osmanlıların Yarı-Sömürge Oluşu**, Ant Yayınları, İstanbul, 1970.
- Danışmend, İsmail Hami, **İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi**, Cilt: 4, Türkiye Yayınevi, İstanbul, 1972.
- Devlet-i Aliyen Doksan Bir Senesi Muvazene Defteridir**, Mat-baa-i Amire, 1292.
- Düstür**, Tertib-i Sani.
- Eldem, Vedat, "Cihan Harbinin ve İstiklal Savaşının Ekonomik Sorunları", **Türkiye İktisat Tarihi Semineri Metinler/Tartışmalar**, 8-10 Haziran 1973, H.Ü. Yayını, Ankara, 1975.

- , **Osmanlı İmparatorluğunun Mali Şartları Hakkında Bir Tetkik**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1970.
- Emrullah, **İzahname-Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyetinin Bin Üç Yüz Yirmi Yedi Senesi Dördüncü Kongresinde Tanzim Olunan Siyasi Programa Dair**, Konstantiniye, 1330.
- Hanioglu, M. Şükrü, **Bir Siyasal Örgüt Olarak Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük (1889-1902)**, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985.
- Hatipzade Ayetullah, **Kime Rey Verelim İttihad ve Terakki-Hürriyet ve İtilaf Hangisi İyi**, İstanbul, 1328.
- İbrahim Temo'nun **İttihad ve Terakki Anıları**, Arba Yayınları, İstanbul, 1987.
- Karabekir, Kâzım, **İttihat ve Terakki Cemiyet (1896-1909)**, İstanbul, 1982.
- Karal, Enver Ziya, **Osmanlı Tarihi**, VI. Cilt, TTK Yayınları, Ankara, 1988.
- Küçükömer, İdris, **Düzenin Yabancılaşması Batılılaşma**, Ant Yayınları, İstanbul, 1970.
- Maliye Nezareti, **Devlet-i Osmaniye'nin 1325 Senesine Mahsus Bütcesidir**, Matbaa-i Amire, İstanbul, 1325.
- , **Devlet-i Osmaniye'nin 1326 Senesine Mahsus Bütcesidir**, Matbaa-i Amire, İstanbul, 1325.
- , **Devlet-i Osmaniye'nin 1327 Senesine Mahsus Bütcesidir, 1327.**
- , **Devlet-i Osmaniye 1328 Senesinde Meclis-i Umuminin İctimaina Kadar Tatbik Edilecek Bütcedir**, Matbaa-i Amire, İstanbul, 1327.
- , **Devlet-i Osmaniye'nin 1330 Senesine Mahsus Bütcesidir**, Matbaa-i Amire, İstanbul, 1330.
- , **Devlet-i Osmaniye'nin 1331 Senesine Mahsus Bütcesidir**, Matbaa-i Amire, İstanbul, 1331.
- , **Devlet-i Osmaniye'nin 1334 Sene-i Maliyesine Mahsus Bütcesidir**, Matbaa-i Amire, İstanbul, 1334.
- Noviçev, A.D., (Çev. Nabi Dinçer), **Osmanlı İmparatorluğunun Yarı Sömürgeleşmesi**, Onur Yayınları, Ankara, 1979.
- Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti Program ve İzahnamesidir**, İstanbul, 1329-1331.
- Ökçün, A. Gündüz, "1909-1930 Yılları Arasında Anonim Şirket Olarak Kurulan Bankalar", **Türkiye İktisat Tarihi Semineri Metinler/Tartışmalar**, 8-10 Haziran 1973, H. Ü. Yayını, Ankara, 1975.

- , "Teşvik-i Sanayi Kanunu Muvakkatı 1913", **Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi**, C, XXX Mart - Aralık 1975 No. 1-4.
- , **Tatil-i Eşgal Kanunu 1909 Belgeler-Yorumlar**, A.Ü. SBF Yayını, Ankara, 1982.
- Önsoy, Rifat, "Tanzimat ve Sanayi", **Türkiye Günlüğü**, Sayı 8, Kasım 1989.
- Pakalın, Mehmet Zeki, **Maliye Teşkilatı Tarihi (1442-1930)**, Cilt:4, M.B. Tetkik Kurulu Yayını, Ankara 1978.
- Pirili, Mustafa, "Mehmet Cavit Bey ve Mesail-i İktisadiyede Hayalperverlik", **Toplum ve Bilim**, Sayı 17, Bahar 1982.
- Rathmann, Lothar, (Çev. Ragıp Zaralı), **Alman Emperyalizminin Türkiye'ye Girişi**, Gözlem Yayınları, İstanbul, 1976.
- Sabahaddin (Prens), **İttihad ve Terakki Cemiyetine Açık Mektuplar Mesleğimiz Hakkında Üçüncü ve Son Bir İzah**, 1327.
- Said Halim Paşa, **Buhranlarımız**, Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul, (t.y.).
- Sayâr, Nihat S., **Türkiye'de İmparatorluk Dönemi Mali Olayları**, İstanbul, 1977.
- Sülker, Kemal, **100 Soruda Türkiye'de İşçi Hareketleri**, Gerçek Yayınevi, İstanbul, 1976.
- Şanda, Hüseyin Avni, **Yarı Müstemleke Oluş Tarihi - 1908 İşçi Hareketleri**, Gözlem Yayınları, İstanbul, (t.y.).
- Şener, Abdülâtilif, "Osmanlı Bütçeleri ve Türkiye'de Bütçe Hakkının Ortaya Çıkışında Cumhuriyet Öncesi Gelişmeler", **Mülkiyeliler Birliği Dergisi**, XII. Cilt, Sayı 99, Eylül 1988.
- Tekeli, İlhan - İlkin, Selim, **Para ve Kredi Sisteminin Oluşumunda Bir Aşama Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası**, T.C. Merkez Bankası Yayını, Ankara, 1981.
- Toprak, Zafer, **Türkiye'de "Milli İktisat"** (1908 - 1918), Yurt Yayınları, Ankara, 1982.
- Tunaya, Tarık Zafer, **Türkiye'de Siyasal Partiler**, (Cilt: I-III, Hürriyet Vakıf Yayınları, 1984-1989.
- Yavuz, Erdal, "1908 Boykotu", **ODTÜ Gelişme Dergisi**, 1978 Özel Sayı.

Tablo: I
1325 (1909/1910) - 1334 (1918/1919) Bütçe Açıkları

Yıllar	Normal Bütçe Gelirleri (Kuruş)	Normal Bütçe Ödenekleri (Kuruş)	Bütçe Açığı (Kuruş)	Açığın Gelire Oranı (%)	Açıklama
1325 (1909/1910)	2.507.896.200	3.053.954.572	546.058.372	21.77	Bütçenin "Fevkalede A Cetveli" ödenek toplamaına dahil edilmemiştir.
1326 (1910/1911)	2.601.510.100	3.299.772.197	698.262.097	26.84	
1327 (1911/1912)	2.844.579.500	3.623.318.487	778.738.987	27.37	Meclis toplantıda olmadıgından, önceki yıl bütçesi, bazı değişikliklerle esas alınmıştır.
1328 (1912/1913)	3.051.415.854	3.399.739.215	348.323.361	11.41	
1330 (1914/1915)	3.189.092.382	3.401.200.396	212.108.014	6.65	Bütçenin "B Cetveli"nde yer alan "Kısm-ı Fevkalede Gelir" toplamına dahil edilme- miştir.
1331 (1915/1916)	2.683.643.808	3.565.754.557	882.110.749	32.86	
1334 (1918/1919)	3.401.669.834	5.196.971.199	1.795.301.365	52.77	

KAYNAKLAR: Meşrutiyet Dönemi Osmanlı Bütçelerinden yararlanılarak hazırlanmıştır (dipnot: 64)

Tablo II
1325 (1909/1910) ve 1330 (1914/1915) Bütçe Ödenekleri

Gider Türü	1325 (1909/1910) Mali Yılı		1330 (1914/1915) Mali Yılı	
	Miktar (Kuruş)	%	Miktar (Kuruş)	%
Duyun-ı Umumiye	829.426.202	27.1	1.499.690.773	44.0
Hazine-i Hassa	52.257.027	1.71	51.422.000	1.51
Meclis-i Umumi	21.534.600	0.7	22.214.360	0.65
Maliye	272.323.482	8.91	241.796.020	7.1
Divan-ı Muhasebat	1.628.400	0.05	2.832.163	0.08
Defter-i Hakani	11.382.000	0.37	10.327.670	0.3
Rüsumat	51.483.876	1.68	38.205.404	1.12
Posta ve Telgraf	69.289.953	2.26	71.010.476	2.08
Sadaret	3.449.417	0.11	7.054.160	0.2
Şura-yı Devlet	5.152.227	0.16	2.417.200	0.07
Dahiliye	108.511.292	3.55	102.716.036	3.01
Emniyet-i Umumiye	40.363.010	1.32	56.595.645	1.66
Hariciye	21.831.025	0.71	25.998.484	0.76
Harbiye	828.054.263	27.1	598.905.600	17.6
Tophane	43.145.148	1.41	45.061.209	1.32
Bahriye	122.884.086	4.02	131.875.207	3.87
Jandarma	180.071.462	5.89	221.739.779	6.51
İlmiye	48.543.377	1.58	42.070.319	1.23
Adliye	65.191.720	2.13	65.617.872	1.92
Maarif	66.052.751	2.16	55.349.237	1.62
Ticaret, Ziraat ve Nafia	140.962.050	4.61	95.544.952	2.8
Hicaz Demiryolu	69.325.124	2.27	—	—
Sihhiye	1.092.080	0.03	12.755.830	0.37
Genel Toplam	3.053.954.572	100	3.401.200.396	100

Kaynak: İlgili yıllar Osmanlı bütçelerinden yararlanılarak hazırlanmıştır (Dipnot: 64)

Tablo III
1325 (1909/1910) ve 1330 (1914/1915) Bütçe Gelirleri

Gelir Türü	1325 (1909/1910) Mali Yılı		1330 (1914/1915) Mali Yılı	
	Miktar (Kuruş)	%	Miktar (Kuruş)	%
BİRİNCİ KISIM: Doğrudan doğruya alınan varidat				
Emlak Vergisi	243.576.400	9.71	350.000.000	10.73
Temettüat Vergisi	47.217.500	1.88	50.000.000	1.53
Bedel-i Nakdi	128.961.200	5.14	100.000.000	3.06
Turuk ve Meabir Mükellefeyit-i Şahsiyesi	48.344.400	1.92	—	—
Ağnam, Deve, Camus ve Canavar Resmi	166.934.900	6.65	210.000.000	6.44
Aşar	538.310.200	21.46	663.000.000	20.33
Hususi Ormanlar Hasılatından alınan Resim	12.686.100	0.50	1.350.000	0.04
Maadin Rusumu	5.555.800	0.22	7.000.000	0.21
Vergi Tezakir-i Esmanı	5.660.100	0.22	4.000.000	0.12
Emlak-ı Emiriye	62.023.300	2.47	—	—
Hisse-i İlaneler	77.123.000	3.07	—	—
Birinci Kısım Toplamı	1.336.392.900	53.24	1.385.350.000	42.46
İKİNCİ KISIM: Damga Resmi, Harçlar, Kaydiyeler				
Damga Resmi	42.516.000	1.69	48.890.000	1.49
Harçlar	37.012.800	1.47	63.733.000	1.95
Kaydiyeler	26.885.800	1.07	57.935.000	1.77
İkinci Kısım Toplamı	106.414.600	4.23	170.558.000	5.21
ÜÇÜNCÜ KISIM: Bilvasıta Alınan Resimler				
Müskirat Rüsumu	28.319.000	1.12	22.290.000	0.68
Tenbakü Bey'iyesi	205.300	0.00	184.000	0
Gümrük Rusumu	394.624.400	15.73	500.000.000	15.33
Rusum-ı Bahriye	16.155.400	0.64	11.000.000	0.33
Rusum-ı Sıhhiye-i Hayvaniye	1.932.800	0.07	900.000	0.02
Saydiye	13.534.100	0.53	15.358.000	0.47
Üçüncü Kısım Toplamı	454.771.000	18.09	549.732.000	16.83
DÖRDÜNCÜ KISIM: İnhisarlar				
Tuz	116.481.800	4.64	110.000.000	3.37
Duhan	95.097.300	3.79	90.007.000	2.76
Tenbaku	4.000.000	0.15	4.066.000	0.12
Barut	7.263.400	0.28	—	—
Meskukat	1.101.300	0.04	12.100.000	0.37
Posta ve Telgraf	79.258.900	3.16	84.000.000	2.57
İmalat-ı Harbiye Fab.	—	—	15.000.000	0.46
Dördüncü Kısım Toplamı	303.202.700	12.06	315.173.000	9.65

BEŞİNCİ KISIM: İşletmeler

Hicaz Şimendiferi	7.600.000	0.30	—	—
Gazhane	5.720.600	0.22	—	—
Mekteb-i Sanayi	910.000	0.03	25.000	0
Haliç Köprüleri	5.936.500	0.23	—	—
Maadin	12.413.400	0.49	9.065.000	0.27
Fırat ve Dicle Vapurları	—	—	7.000.000	0.21
Beşinci Kısım Toplamı	32.580.500	1.27	16.090.000	0.48

ALTINCI KISIM: Emlak ve Eşya-yı Emiriye

Emlak-ı Emiriye	8.626.000	0.34	61.113.000	1.87
Satılan Eşya	2.437.100	0.09	2.800.000	0.08
Miri Ormanlar	15.485.000	0.61	30.000.000	0.92
Altıncı Kısım Toplamı	26.548.100	1.04	93.913.000	2.87

YEDİNCİ KISIM: Maktu Vergiler

Mısır ve Zeyla Vergisi	76.500.000	3.05	78.489.000	2.4
Kıbrıs Vergisi	10.259.000	0.40	10.526.349	0.32
Aynaroz Vergisi	72.600	0.00	—	—
Sisam Vergisi	300.000	0.01	—	—
Yedinci Kısım Toplamı	87.131.600	3.46	89.015.349	2.72

SEKİZİNCİ KISIM: Hasılat-ı Müteferrika

Hazine Muameleleri	8.946.700	0.35	21.000.000	0.64
Ziraat Bankaları	7.709.800	0.30	—	—
Mekteb-i Tıbbiye	307.700	0.01	170.000	0
İhtira Beratları	193.100	0.00	500.000	0.01
Ceza-yı Nakdi	1.725.700	0.06	1.850.000	0.05
İmtiyazlı Şirketlerden	1.193.500	0.04	1.910.000	0.05
Şimendiferlerden	17.320.400	0.69	23.156.000	0.71
İmtiyazlı Kumpanyalardan	1.768.000	0.07	2.577.000	0.07
Hicaz Şimendiferi İnanatı	24.054.000	0.95	27.500.000	0.84
Techizat-ı Askeriye	58.634.300	2.33	—	—
Hasılat-ı Müteferrika	39.001.600	1.55	57.030.000	1.74
İstirdadat	—	—	48.968.333	1.5
Tekaüt Tevkifatı	—	—	132.180.000	4.05
Harb Vergisi	—	—	156.569.700	4.8
Varidat-ı Hususiyeh	—	—	10.000.000	0.3
Aşar Hisse-i İlanesi	—	—	85.800.000	2.63
Kısmi-ı Fevkalade	—	—	71.656.696	2.19
Sekizinci Kısım Toplamı	160.854.800	6.35	640.867.729	19.58

GENEL TOPLAM: 2.507.896.200 100 3.260.749.078 100

KAYNAK: İlgili yıllar Osmanlı bütçelerinden yararlanılarak hazırlanmıştır (dipnot: 64)

NOTLAR:

- 1330 Bütçe gelirlerinde "Dokuzuncu Kısım", "Onuncu Kısım" ve "Kısmi-ı Fevkalade" bölümlerinde yer alan gelirler, tarafımızca düzenlenen bu tablonun "Sekizinci Kısım'ına" eklenmiştir.
- 1330 Bütçe gelirleri toplamı, gelir kalemleri toplamından 50.000 kuruş fazla olarak düzenlenmiştir.